

STUDIU COMPARAT AL TEXTELOR SFINTELOR LITURGHII ÎN CÂTEVA EDIȚII ALE LITURGHIERULUI ROMÂNESC *

Pr. drd. Lucian Petroaia

I. Generalități

Pentru rolul său esențial pe care îl joacă în cultul ortodox, Liturghierul a fost definit drept „*cartea de slujbă cea mai importantă în cult... în care sunt cuprinse slujbele de bază ale celei mai sfinte dintre slujbele Bisericii*”¹ sau „*cartea în care se cuprinde rânduiala pentru presviteri și diaconi la Vecernia, Utrenia și la Liturghia Sfântului Ioan Hrisostom, a Sfântului Vasile cel Mare și a Sfântului Grigorie Dialogul*”² sau, mai simplu, „*cartea bisericească în care se găsește textul Sfintei Liturghii*”³.

Importanța Liturghierului rezidă din caracterul practic pe care îl are, caracter ce este dat de conținut: nici una dintre cele șapte Laude nu se poate face fără Liturghier. De aceea, edițiile actuale, complete, cuprind pe lângă Vecernie, Utrenie și cele trei Liturghii, și învățături pentru: rânduiala Privegherii, Liturghia Darurilor mai înainte Sfințite, otpusturi, ecfonise și felurite

* Referat susținut în cadrul cursurilor de doctorat, la disciplina Liturgică, sub îndrumarea pr. prof. univ. dr. Nicolae D. Necula, decanul Facultății de Teologie „Iustinian Patriarhul” din București, care a și dat avizul pentru publicare

1. Pr. prof. dr. Ene Braniște, *Liturgica generală*, Editura Eparhiei Dunării de Jos, Galați, 2002, ediția a III-a, vol. I, p. 273.

2. Dr. Vasile Mitrofanovici, *Liturgica Bisericeii Ortodoxe (cursuri universitare)*, Editura Consiliului Eparhial Ortodox Român din Bucovina, Cernăuți, 1929, p. 266.

3. Pr. prof. dr. Spiridon Câdea, *Liturghie, liturghisire, Liturghier, Liturgică*, în M.B. XIV (1964), nr. 9-10, p. 587.

ectenii și rugăciuni speciale, povățuiri pentru sfințiții slujitori, tipicul Sfintei Liturghii cu arhieru, Sinaxar peste tot anul⁴.

Valoarea Liturghierului este dată de importanța Sfintelor Liturghii pe care le cuprinde; Liturgia este cheia de boltă a sistemului liturgic ortodox, izvor și totodată generatoare de spiritualitate și religiozitate și model de rugăciune, însăși „*chintesența cultului ortodox*”⁵, pentru că în spațiul ei Domnul Hristos Se jertfește euharistic și Se dă, iară și iară, mereu, spre sfințire și îndumnezeire, poporului Său. De aceea, Liturghierul devine cartea de căpătâi a preotului, căci nu se poate preoție fără Liturghie și Liturghier, sau comunitate creștină fără Euharistie.

Al treilea argument în susținerea importanței Liturghierului în cult este vechimea. Această carte a apărut aproape deodată cu încheierea primei comunități creștine, a primelor elemente de limbaj liturgic creștin și a primelor forme distincte de cult creștin. Deși există opinii conform cărora este exclusă consemnarea vreunei variante de Liturghie, într-o formă primară de Liturghier, înainte de jumătatea secolului al IV-lea (Pierre Lebrun, A. Dmitrievschi, Henry Daniel), mult mai logică și mai argumentată științific este teza conform căreia originile Liturghierului sunt în veacul apostolic⁶ și în cel imediat următor. Astfel, în mențiuni din Faptele Apostolilor, I Corinteni XI, Didahia - cap. IX - X, Canoanele lui Ipolit, Rânduiala Bisericii Egiptene, Testamentum Domini, Constituțiile Apostolice - Cartea a VIII-a se află primele forme de Liturghier, „*în stare embrionară*”⁷. Tot ca izvoare ale Liturghierului, se adaugă, cu importanță egală, fragmentele liturgice din operele Sfântului Clement Romanul (Epistola I), ale Sfântului Ignatie Teoforul (Epistolele către smirneni și magnezieni), ale Sfântului Iustin Martirul și Filosoful (Dialogul cu iudeul Trifon și Apologia), ale Sfântului Clement Alexandrinul, Origen, Tertulian și ale Sfântului Ciprian al Cartaginei⁸.

În 1894, prof. A. Dmitrievschi descoperă în biblioteca Mănăstirii Ma-

4. A se vedea ediția 2000 a Liturghierului românesc, apărută la E.I.B.M.O. al BOR, București, cu binecuvântarea P.F. Patriarh Teoctist, având ca diortositor pe pr. prof. univ. dr. Nicolae D. Necula, decanul Facultății de Teologie din București

5. Pr. prof. dr. Ene Braniște, *Participarea la Liturghie*, Editura România Creștină, București, 1999, p. 50.

6. A se vedea studiul pr. dr. Petre Vintilescu, *Cartea numită Liturghier*, în S.T., XI (1959), nr. 9-10, îndeosebi p. 512-513-514.

7. *Ibidem*, p. 513.

8. A se vedea pledoaria aceluiasi pr. prof. dr. Petre Vintilescu, în *Istoria Liturghiei în primele trei veacuri creștine*, Editura Nemira, București, 2001.

rea Lavră de la Sfântul Munte un manuscris pergament, cuprinzând părți din Sfânta Liturghie, rânduiala hirotoniilor și a Sfintelor Taine. Acesta este „Evhologhiul lui Serapion“. Datează din sec. al X-lea, dar reproduce un text de sec. IV-V. Aproximativ din aceeași perioadă (sec. IX-X) ne parvine celebrul Codice Barberini care, de asemenea, consemnează nivelul de maturizare pe care îl căpătase Liturghierul după aproape un mileniu de viață creștină. De altfel, din sec. IX-X s-au păstrat nenumărați Codici, conținând și formulare cu Liturghia: *Codex Prophyrianus*, *Codex Grottaferrata*, *Codex Sebastianov*, *Codex Rossamensis*, *Codex Bourdett-Coutts*⁹. Cercetătorii au stabilit că acești codici conțin doar fragmente (rugăciuni, ectenii, momente liturgice, uneori inversate, comparativ cu Liturghierul actual) din toate cele trei Liturghii. Pentru fiecare Liturghie în parte se folosea însă sistemul mai practic de manuscrise - suluri sau rulouri, independente de Evhologiu, în care rămân doar ecteniile și alte îndrumări pentru diaconi. Primul Liturghier ortodox tipărit este acela al lui Macarie (1508), în slavonă. În limba greacă, prima ediție apare în 1526, la Roma, sub îngrijirea lui Dimitrie Ducas. În celelalte limbi liturgice, în timp, apar Liturghiere: sec. al IV-lea (latină, siriacă), sec. al V-lea (armeană, coptă), sec. al VI-lea (georgiană), sec. al VII-lea (arabă). Astăzi, Liturghierul este tradus în cele mai multe din limbile pământului.

II. Popasuri în istoria Liturghierului românesc

1. Până la 1508 (Liturghierul lui Macarie) și 1570 (primul Liturghier românesc, tipărit de Coresi), secole de-a rândul, în cele trei Principate Române au circulat, între slujitori, manuscrise cu Sfintele Liturghii. Copiate în mănăstiri, de către călugări cărturari, unele sunt foarte valoroase prin vechime, prin caligrafie și prin frumusețea ornamentației. Dintr-o imensă bibliografie la temă, am încercat o evaluare a manuscriselor - Liturghier păstrate până astăzi:

- *Liturghierul popii Ursu din Cotiglet*, sec. XVI;
- *Liturghier*, zona Sibiu, sec. XVI;
- *Liturghierul lui Anastasie Crimca*, Dragomirna, 1610;
- *Liturghierul copiat de diaconul Dumitrașcu*, Dragomirna, 1610;
- *Liturghierul*, Dragomirna, 1616;

9. Idem, *Cartea numită Liturghier*, p. 517.

- *Liturghierul mitropolitului Efrem al Rădăuților, scris de ierom. Epifanie, Mănăstirea Moldovița, 26 aprilie 1616;*
- *Liturghierul lui Mihail Moxa, Mănăstirea Bistrița, 1620;*
- *Liturghierul grecesc al ierom. Nectarie, 1631;*
- *Liturghierul lui Ion Logofătul, Mănăstirea Neamț, 1633;*
- *Liturghierul călugărului Porfirie, 1633;*
- *Liturghierul episcopului Anastasie al Rădăuților, scris de „păcătosul Ivanco“, Mănăstirea Moldovița, 8 mai 1641;*
- *Arhieraticon trilingv, 1646;*
- *Manuscrisul popii Mihai și al diacului Lazăr, Brad, 1647;*
- *Liturghierul ieromonahului Pahomie „iscal“, Mănăstirea Biseri-cani, 1651;*
- *Liturghier-Molitfelnicul lui Ilie din Țara Crișului, 1672;*
- *Manuscrisul protopopului Petru din Tinăud, 1679;*
- *Liturghia din Lazuri Sohorodului, cca 1693-1699;*
- *Liturghia, 1699;*
- *Liturghierul din Răbăgani, cca 1700;*
- *Liturghierul dascălului Vasile Sturdze Moldovan, cca 1700;*
- *Liturghierul din Străcași, Beiuș, 1701;*
- *Arhieraticon, copiat de Axinte Uricariul, Iași, 1705;*
- *Liturghia Sfântului Vasilie, al grămăticului Gheorghe din Țânțari, 1708;*
- *Liturghierul popii Oprea Tatulea, protopop de Tohan, cca 1710-1712;*
- *Liturghierul popii Chirilă din Apatin, 1717;*
- *Liturghierul popii Ioan din Suiug, 1724;*
- *Rânduiala Sfintei și dumnezeieștii Liturghii la biserica cea mare de la Sfetagora, scris de popa Ioan din Aștileu, 1728-1729;*
- *Liturghierul preotului Ștefan din Fildu, 1732;*
- *Liturghierul copiat de popa Floru pentru Ioan din Sinclăuși, 1734;*
- *Liturghierul popii Gavril din Sintelic, 1739;*
- *Liturghier, 1739;*
- *Liturghierul lui Ioan Moldovanu, 1752;*
- *Liturghierul pentru cântăreți al diacului Leonte din Daneș, 1784;*
- *Arhieraticon, sec. XVIII;*
- *Liturghierul de la Bobâlna al popii Avram din Cioara, sec. XVIII;*
- *Liturghier slav, sec. XVIII;*
- *Liturghierul caligrafului Mitrofan de la Moldovița, sec. XVIII;*

- *Arhieraticonul ieromonahului Rafail de la Căldărușani*, 1833;
- *Slujba hirotoniei și a unor hirotessii*, 1834;
- *Arhierasca Liturghie, a ieromonahului Iraclie*, 1848;
- *Arhieraticon a(l) preasfințitului episcop Chesarie Sinadon de Răzmeriț*, 1 februarie 1852;
- *Izobrajenie Polojenia, al copistului Alexandru Dumitrașcovici Bălgrădianul*, Alba-Iulia 1872;
- *Arhieraticon, adică Liturghiaru Arhieresc*, Mitropolia Moldovei, 1875;
- *Rânduiala hirotoniei ipodiaconului, diaconului, preotului, arhierelui...* sec. XIX;
- *Arhieraticon*, sec. XIX;
- *Rânduiala ce să face la hirotonia de episcop*, sec. XIX;
- *Sf. Ioan Gură de Aur. Dumnezeiasca Liturghie*, Mănăstirea Căldărușani, sec. XIX.

Cercetările vor mai adăuga prezentului index, în mod sigur, și alte manuscrise. Ele au circulat în număr mare, dar unicitatea lor, gradul mare de uzură și apariția tirajelor tipărite, cât mai ales lipsa de grijă și condițiile - adesea - improprii de păstrare au făcut să se piardă exemplare numeroase și valoroase. Într-un studiu mult mai elaborat, în lucru, vom aborda fiecare exemplar în parte, încercând a readuce la lumină și a pleda pentru uriașa lor valoare liturgică, istorico-patrimonială, științifică.

2. Geniul lui Guttenberg a revoluționat lumea cărțurilor. Cartea de cult se va tipări masiv, înlocuind definitiv manuscrisul. Liturghierul românesc cunoaște ediții de excepție, în etapele sale firești de maturizare și definitivare: Coresi 1570, Antim Ivireanul - 1713, Iacov Putneanul - 1759, Veniamin Costachi - 1818, patriarhul Iustinian/pr. dr. Petre Vintilescu - 1956, patriarhul Teoctist/pr. dr. Nicolae D. Necula - 2000. Primul pas al studiului de față a fost identificarea și adunarea, într-un index, spunem noi, complet pentru stadiul actual al cercetărilor, a tuturor edițiilor Liturghierului românesc, în cei aproape 500 de ani de tipar. Acestea sunt:

- *Liturghierul ieromonahului Macarie*, 1508;
- *Sluzebnik*, Brașov, 1520 - 1525?;
- *Liturghierul diaconului Coresi (în slavonă)*, 1568 - 1570;
- *Liturghierul diaconar - Coresi (în română)*, 1570 ;
- *Liturghierul lui Șerban, fiul lui Coresi*, Brașov, 1588;

- *Sluzebnik*, Muntenia, sfârșit de secol XVI;
- *Sluzebnikul* arhimandritului Ioan, Mănăstirea Dealu, 1646;
- *Slujebnik slavon*, Târgoviște, 1646;
- *Dumnezăiasca Liturghie*, Dosoftei, Iași, 1679;
- *Liturghierul* mitropolitului Teodosie, București, 1680;
- *Liturghie și rugăciuni*, mitropolitul Dosoftei, Iași, 1683;
- *Rânduiala diaconstvelor și cu a băzglaseniilor care se zic la Liturghie*, Bălgrad, 1687;
- *Liturghierul* episcopului Mitrofan, Buzău, 1701;
- *Liturghierul* lui Șerban Cantacuzino, Buzău, 1702;
- *Liturghier românesc*, Antim Ivireanul, Râmnic, 1706;
- *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Antim Ivireanul, Târgoviște, 1713;
- *Liturghierul* episcopului Mitrofan, Veneția, 1714;
- *Liturghierul* mitropolitului Ghedeon, Iași, 1715
- *Liturghierul* mitropolitului Daniil, București, 1729;
- *Liturghie*, al episcopului Ioanichie, Râmnic, 1733;
- *Liturghie*, al mitropolitului Anania, București, 1741;
- *Liturghie*, București, 1742;
- *Liturghie*, Rădăuți, 1744-1745;
- *Liturghie*, Iacob Putneanul, Rădăuți, 1745;
- *Liturghii*, mitropolitul Neofit, București, 1746 -1747;
- *Liturghie*, Iași, 1747;
- *Liturghie*, Râmnic, 1747;
- *Liturghie*, Râmnic, 1750;
- *Liturghii*, București, 1754;
- *Liturghii*, Blaj, 1756;
- *Liturghier*, București, 1759;
- *Liturghier*, Iași, 1759;
- *Liturghier*, Râmnic, 1759;
- *Liturghii*, Râmnic, 1767;
- *Liturghier*, Râmnic, 1768;
- *Liturghie*, Buzău, 1768;
- *Liturghier*, Blaj, 1776;
- *Liturghier*, Râmnic, 1778;
- *Liturghii*, București, 1780;

- *Liturghier*, Blaj, 1786;
- *Liturghie*, București, 1787;
- *Liturghier*, Râmnic, 1787;
- *Liturghier*, Iași, 1793;
- *Liturghier*, Iași, 1794;
- *Liturghier*, București, 1796;
- *Liturghier*, Râmnic, 1797;
- *Liturghier*, Sibiu, 1798;
- *Liturghii*, Iași, 1802;
- *Proskomidia Sfintei Liturghii*, Blaj, 1803;
- *Liturghier*, Blaj, 1807;
- *Liturghier*, Sibiu, 1807;
- *Liturghier*, Râmnic, 1813;
- *Liturghie*, Chișinău, 1815;
- *Liturghier*, Sibiu, 1817;
- *Liturghier*, Râmnic, 1817;
- *Liturghier*, Iași, 1818;
- *Proskomidia Sfintei Liturghii*, Chișinău, 1822;
- *Liturghier*, Sibiu, 1827;
- *Liturghier*, Sibiu, 1830;
- *Liturghier*, Neamț, 1830;
- *Liturghier*, Sibiu, 1831;
- *Liturghier* „al episcopului Kesarie al Buzăului“, București, 1833;
- *Liturghier* al mitropolitului Veniamin Costachi, Iași, 1834;
- *Liturghier*, Buzău, 1835;
- *Liturghier*, Buzău, 1840;
- *Liturghier*, Iași, 1845;
- *Liturghier*, București, 1858;
- *Liturghier*, Neamț, 1860;
- *Liturghier*, București, 1862;
- *Liturghier*, Râmnic, 1862;
- *Liturghier* al episcopului Melchisedec Ștefănescu (ediție neoficială),
cca 1870;
- *Liturghier*, București, 1887;
- *Liturghier*, București, 1895;
- *Liturghier*, Mănăstirea Cernica, 1927;

- *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Blaj, 1931;
- *Liturghier*, București, 1937;
- *Liturghier*, București, 1950;
- *Liturghier*, București, 1956;
- *Liturghier*, București, 1967;
- *Liturghier*, București, 1974;
- *Liturghier*, București, 1980;
- *Liturghier*, București, 1995;
- *Liturghier*, București, 2000 (reeditat, cu îndreptări, în 2002).

Sunt, așadar, 84 de ediții! Pentru o analiză statistică, iată dinamica, pe secole, a creșterii și descreșterii numărului de ediții: sec. XVI - 6; sec. XVII - 7; sec. XVIII - 36; sec. XIX - 25; sec. XX - 10. Se remarcă creșterea spectaculoasă, de patru ori, în secolul al XVIII-lea, față de cel anterior, justificată de curentul paisian puternic, de facilitățile și ideile iluministe, dar în general, de tot mai buna organizare a mitropoliilor și de nevoile crescânde ale preoțimii (preoți mai mulți, știutori de carte, popor mai exigent). Numărul scade în secolele următoare, pentru că se foloseau încă edițiile vechi. Și astăzi preoți bătrâni, îndeosebi în mănăstiri, slujesc încă după Liturghiere tipărite la Cernica - 1927 sau București - 1937 și 1956.

Pe zone istorice, situația se prezintă astfel: în Ardeal s-au tipărit 16 ediții, în Muntenia - 48 și în Moldova - 20. Numărul atât de mare de ediții muntenești se explică prin aceea că în Țara Românească, în cele câteva puternice centre tipografice, au rezidat mai mulți ierarhi iubitori de cultură și promotori ai tiparului și ai cărții. Dimpotrivă, în Ardeal, după o prolifică perioadă a secolului XVI-XVII, cu bine cunoscutele „oferte“ tipografice calvine, mai ales după uniatism, în contextul istoric nou-creat, atât de dificil pentru români și Ortodoxie, nu s-a mai putut tipări ca la început. Împărțirea edițiilor pe centre tipografice este semnificativă: București - 24, Iași - 13, Râmnic - 12, Sibiu - 5, Brașov - 4, alte centre (Buzău, Târgoviște, Rădăuți, Dealu, Snagov, Blaj) - 24, laolaltă. Ca și capitale și orașe de reședință mitropolitană, focare de cultură și centre cu putere economică, Bucureștiul și Iașiul justifică pe deplin emulația tipografică. Ultimele nouă ediții ale Liturghierului românesc au apărut la București, într-un interval de nici șapte decenii.

Toate dovedesc preocuparea predilectă a Bisericii, a ierarhilor și a preoților cărturari pentru a da poporului limbă liturgică de acuratețe și rânduială în slujirea Liturghiei.

III. Studiu pe text

Ne-am oprit asupra câtorva ediții de referință din istoria Liturghierului românesc, în ideea de a studia, comparativ cu ediția 2000: sumarul, conținutul rugăciunilor, indicațiile tipiconale, veșmântul lexical-liturgic, specificitățile tehnicii de realizare tipografică. Pornind de la studiile normative, am coborât spre analiză în text, unde am descoperit mai întâi o minunată limbă liturgică, expusă într-un aspect grafic deosebit, în unele cazuri de excepție, și în condiții tehnice bune și foarte bune. Există Liturghiere de secol XVII și XVIII care s-ar putea folosi perfect și astăzi.

1. Liturghierul lui Macarie (1508) este considerat de specialiști (teologi, filologi, lingviști, experți, tipografi) drept momentul de început al tiparului românesc.

Deși este tipărită în limba slavonă, de către un călugăr muntenegrean fugit în Muntenia de frica turcilor, această carte are o mare valoare pentru întreaga cultură română, alături de celelalte două opere tipografice macariene: Octoihul (1510) și Tetraevanghelul (1512).

a) *Contextul* acestei apariții editoriale de excepție este dat, în plan intern, de prospera domnie a lui Radu cel Mare (1495-1508) care ridică Mănăstirea Dealu, își înnobilează capitala - Târgoviște și aduce pe scaunul Ungrovlahiei, ca mitropolit, pe fostul patriarh al Constantinopolului, Nifon, ierarh luminat și iubitor de cultură. Domnul favorizează prolificitatea culturală de la curte prin bunele relații cu Veneția și Ungaria, pe fondul expansiunii puterii otomane, care cucerește Serbia. Astfel ajung în Muntenia, găzduiți la curte, câțiva monahi cărturari sârbi: Maxim (Gh.) Brancovici, monahia Anghelina, preotul Solomon Țernoevici și ieromonahul Macarie.

Acesta din urmă, deși dedicat slujirii Domnului, deprinsese în tinerețile lui și arta lui Gutenberg. Avea chiar o bogată experiență tipografică: lucrase la Veneția ca revizor de texte slavone și supraveghetor de tipar (în Italia erau atunci peste 79 de mari tipografii!), în atelierul lui Aldo Manuzio și al lui Andreas Torresano¹⁰, unde învățase arta gravurii, zețăria, miniaturistica, tainele hârtiei și ale cernelurilor, legătoria. Aici tipărise un Liturghier slavon,

10. Virgil Molin, Dan Simionescu, *Tipăriturile ierom. Macarie pentru Țara Românească (la 450 de ani de la imprimarea Liturghierului, 1508)*, în B.O.R., LXXVI (1958), nr. 10-11, p. 1016.

comandat de preotul Gheorghe Țernoevici din Muntenegru (pr. Braniște arată că e vorba de un *Missale romanum*); tot cu ajutorul acestui preot, cumpără și instalează o tipografie venețiană în mănăstirea din Cetinje, unde tipărește un *Molitfelnic*, un *Octoih* și o *Psaltire*, între anii 1494-1495¹¹.

Oferindu-i sprijin total, domnitorul Radu-Vodă cumpără o tiparniță venețiană, pe care Macarie o instalează fie undeva în Târgoviște, fie la Mănăstirea Dealu. Aici, se pare, se tipăresc cele trei cărți liturgice sus-menționate: *Liturghierul*, *Octoihul* și *Tetraevanghelul*.

b) Anul tipăririi, locul și sursele folosite

Postfața lucrării notează, indubitabil, anul tipăririi: *„Începutu-s-a această sfântă carte numită «Liturghier» din porunca domnului Io Radu Voievod, căruia să-i fie pomenire veșnică. Și s-a săvârșit această carte din porunca celui binecredincios întru Hristos Dumnezeu și iubitor de Hristos și celui de Dumnezeu păzit și prea luminat domn Io Mihnea, mare voievod a toată țara Ungrovlahiei și a Podunaviei, fiul marelui voievod Io Vlad, în anul I al domniei sale“*.

Este clar că lucrul începuse încă din anul 1507 (sau chiar mai dinainte) și că s-a sfârșit în 1508, la începutul noii domnii. Printre rânduri, se poate citi diplomația redactorului care căpătase, probabil, cea mai mare parte de bani de la domnitorul Radu, mort între timp, și care avea nevoie de încă alte surse, cât și de îngăduința de a răspândi tipăritura în toată țara. Astfel se poate interpreta hiritisirea, deși era în uzanță.

Asupra locului tipăririi există mai multe opinii. Unele voci afirmă că ar fi vorba de Târgoviște¹², supranumită „*unul din centrele europene ale leagănelui de tipar chirilic*“¹³. N. Iorga, N. Cartoian, S. Pușcariu, în ale lor „*Istoria ale literaturii române*“, susțin că ar fi vorba de Mănăstirea Dealu. Alții vorbesc despre Mănăstirea Bistrița-Vâlcii, Mănăstirea Snagov¹⁴ sau

11. Pr. Virgil Godeanu, *Cu privire la Liturghierul slavonesc al ierom. Macarie (1508)*, în G.B., XVII (1958), nr. 6-7, p. 599.

12. Pr. Nicolae Dura, *480 de ani de la tipărirea Liturghierului slavon, prima carte imprimată în Țara Românească de călugărul Macarie, la îndemnul voievodului Radu cel Mare, 1508*, în B.O.R., CVI (1988), nr. 7-8, p. 56.

13. Cornelia Papacostea Danielopolou, Lidia Demeny, *Carte și tipar în societatea românească și sud-europeană, în sec. XVII - XIX*, Editura Eminescu, București, 1985, p. 51.

14. P.P. Panaitescu, *Contribuții la începuturile tipografiei slave în Țara Românească*, în vol. „*Studii și cercetări de bibliografie*“, I, București, 1955, p. 235.

Curtea de Argeș¹⁵, iar Al. Odobescu, chiar de Veneția. Dintre toate acestea, variantele cele mai plauzibile ar fi Dealu sau Târgoviște. Argumentarea este, pe de o parte, dată de multe erori ale tipăriturii (erori legate de ortografie și ortoepie, tehnica zațului, formele inegale ale literelor, sistemul de coasere etc. - neîntâlnite în tipărițile venețiene), iar pe de altă parte, de totala disponibilitate și susținere financiară a domnitorului Radu Voievod și de pasiunea livrescă a mitropolitului Nifon.

Se presupune că, pentru traducere și realizarea tipografică, lui Macarie i s-au pus la dispoziție toate manuscrisele liturgice care circulau în spațiul românesc și în cel balcanic, pentru a prelua textele prin confruntare, pentru a alege, pentru a se inspira din vignete, gravuri, medalioane, letrine¹⁶. De altfel, textul preia părți consistente din izvoare consacrate, ca și: *Povățuirile către preoți ale Sf. Vasile cel Mare* (sec. IV), *Cormceaia Kniga* (sec. XIII), *Diataxele lui Filotei al Constantinopolului* (sec. XIV).

c) *Câteva date tehnice*

Formatul este „in quarto“, cu dimensiuni de 61 x 44 cm. Are 128 de foi, în 17 facsimile: primul nenumerotat, de 4 foi, următoarele 15 de câte 8 foi, iar ultimul de 4 foi. Fiecare fascicul are numerotarea pe prima și pe ultima pagină. Fiecare pagină are 15 rânduri, tipărite la două culori: negru și roșu¹⁷. Hârtia este de calitate relativ bună, groasă și de grosimi diferite, ceea ce înseamnă că la tirajul scos (cca 300 ex.) s-a folosit hârtie italiană din două, trei sau mai multe serii de fabricație, element stabilit prin compararea filelor exemplarelor existente. Se pot identifica trei filigrane: o ancoră într-un cerc, cu o stea deasupra, o cumpănă în cerc și o pălărie de cardinal¹⁸. Legătura s-a realizat între coperte cu tăblițe de lemn, îmbrăcate în marochin roșu, spre vișiniu, iar lajele s-au cusut cu sfoară de cânepă, rezultând un cotor semirotonjit, căptușit cu pânză de cânepă. Pe exterior se remarcă o ornamentație sobră, geometrică.

În interior se remarcă: lipsa forzatz(vorset)-ului și a colofonului, im-perfecțiunile de compresare a zațului. Frumusețea interioară este dată

15. Grigore Crețu, *Tipografiile din România, de la 1801 și până astăzi*, București, 1910. p. 25.

16. Virgil Molin, Dan Simionescu, *op. cit.*, p. 1006.

17. Pr. C. Pistrui, *Liturghierul lui Macarie (1508) și tipografia din Țara Românească*, în M.A., III (1958), nr. 5-6, p. 453.

18. Virgil Molin, Dan Simionescu, *op. cit.*, p. 1027.

19. Virgil Molin, *Observații și opinii noi în legătură cu tipărițile ieromonahului*

de forma groasă, clară a slovelor tipărite, decorația paginilor; s-au folosit clișeele xilografate deosebite, imitând măiestriile manuscriselor sau alte metode bizantine. Modelul ornamental este Tetraevanghelul lui Gavriil Uric, Neamț, 1429¹⁹.

d) **Cuprinsul Liturghierului**²⁰ debutează cu „*a celui între Sfinți Părintelui nostru, arhiepiscop al Cezareii Capadociei, Vasile cel Mare, povățuire către preot despre dumnezeiasca slujbă și despre împărtășire*“ (f. 1-3). Aceasta cuprinde sfaturi de pregătire a preotului pentru Sfânta Liturghie, sfaturi extrase dintr-o scrisoare a Sfântului Vasile către noii hirotoniți și din colecția de canoane și legi „**Cormceaia Kniga**“ (cap. 24). Aceste sfaturi se regăsesc, prelucrate, în cuprinsul Liturghierelor actuale în acele „Povățuiri“, de la sfârșitul volumului, atât de utile. Liturghierele coresiene și alte ediții din secolele XVI - XVIII le preiau pentru evidenta lor utilitate în slujire.

„*Arătarea capetelor...*“ (f. 3-4) este un sumar care nu indică foile pentru capitolele respective. Abia aici găsim titlul lucrării: „*Arătarea capetelor acestei sfinte cărți, numită «Liturghie»*“. Această denumire a Liturghierului a rămas în limbajul popular până astăzi.

„**Rânduiala dumnezeieștii slujbe, în ea și diaconicalele**“ (f. 5 - 15) e o traducere fidelă a Diataxelor patriarhului Filotei al Constantinopolului (sec. XIV), care redă rânduiala Proskomidiei, începând de la intrarea în biserică, ritualul închinării, înveșmântarea. Lipsesc: rugăciunea la bederniță, rugăciunea la spălarea mâinilor, binecuvântarea amestecării vinului și-a apei, formula scoaterii miridei Maicii Domnului.

Erau în uz: folosirea prescurilor fierbinți la proskomidit, pomenirea Sfintei Cruci și a Puterilor cerești la prescura a III-a (mirida I), pomenirea Sfinților sârbi: Sava și Simion, proskomidirea de către diacon pentru sine și pentru cei pe care îi pomenea el.

Rânduiala are următoarele diferențe, comparativ cu Liturghierul 2000:

Macarie, în M.M.S., XLIII (1967), nr. 5-6, p. 382, 385. Pentru detalii a se vedea, de același autor, studiul *Tradiția artistică a Moldovei în tipăriturile ierom. Macarie (la 450 de ani de la introducerea tiparului bisericesc)*, în M.M.S., XXXV (1959), nr. 5-6, p. 303-313.

20. Am folosit textul din studiul pr. dr. Ene Braniște, *Liturghierul slavon tipărit de Macarie la 1508, studiu liturgic*, în B.O.R., LXXVI (1958), nr. 10-11, p. 1035-1068.

21. Barbu Teodorescu, *Prima tipografie a Țării Românești*, în B.O.R., LXXVI (1958),

- rugăciunile antifoanelor erau puse înainte de ecfonisele de la ecteniile mici;
- ca antifoane erau rânduți și psalmii 91, 93, 94 (antifonici);
- la Trisaghion, preotul mergea direct la Sintronion, unde zicea „Bine-cuvântat ești pe Scaunul Slavei Tale...” ;
- căderea la Apostol se făcea la „Aliluia“ - doar la Sfânta Masă și în Sfântul Altar;
- ectenia întreită:
 - nu avea cerere pentru arhiereu;
 - avea cerere pentru „Doamna Țării“;
- la Heruvic - cădea diaconul
 - nu se făceau pomenirile, ci se zicea doar „Pre voi pre toți...” și când intra, preotul zicea: „*Ridicați-vă, porți...*” și doar troparul „*Iosif cel cu bun chip...*” ;
 - răspunsul: „*Mila păcii*“... avea formula veche „*Milă, pace, jertfă de laudă*“;
 - nu se clătina aerul la Crez și se lua la „*Să stăm bine...*“, rostindu-se „*Sfinte Dumnezeule*” ;
 - la Epicleză nu se spunea troparul Ceasului al III-lea;
 - preotul zicea: „*Plinirea Sfântului Duh*“ și „*Căldura Sfântului Duh*“ atunci când punea în potir păticea „IIS“ din Sfântul Agneț, respectiv, căldura;
 - diaconul punea orarul cruciș chiar la momentul împărtășirii.

Fasciculul cu „*Dumnezeiasca slujbă (Liturghie) a celui între Sfinți Părintelui nostru Vasile cel Mare*“ (f. 57-86) debutează cu același frumos frontispiciu. Conține doar rugăciunile specifice acestei Liturghii, cu notița că până la rugăciunile pentru catehumeni se spun ale Sfântului Ioan Hrisostom. Particularitățile din rânduială sunt următoarele:

- avea o ectenie specială pentru fotizomeni, adică „cei luminați“ (se spunea din Miercurea Crucii până în Miercurea Mare, ca la Preveștenie, astăzi);
- lipsesc anumite îndrumări tipiconale, care ar fi fost necesare, dat fiind faptul că această Liturghie se săvârșește rar, cât și heruvicile speciale din Joia sau Sâmbăta Mare;
- rânduia un dialog preot-diacon; la „*Să stăm bine...*“ (preotul), „*Sfinte Dumnezeule...*“ (diaconul), „*Să stăm cu frică...*“ (preotul), „*Sfinte Tare...*“ (diaconul), „*Să luăm aminte*“ (preotul), „*Sfinte fără de moarte*“ (diaconul), „*Sfânta Jertfă cu pacea o aduce*“ (preotul), „*Miluieste-ne pe noi*“ (diaconul);

- a treia binecuvântare a Darurilor se făcea la cuvintele: „*Care S-a vărsat pentru viața lumii*“;

- folosește formula „*Capetele noastre...*“ ca astăzi, la ierurgii;

- rugăciunea de mulțumire a preotului de după Euharistie se spunea în taină, în timp ce diaconul spunea „*Drepti primind...*“;

- preotul zicea „*Cu frică...*“, iar diaconul doar: „*să vă apropiați*“, cu potirul în mână;

- diaconul este cel care rostește: „*Cu pace să ieșim...*“;

Prejdeosfeștenia (f. 87 - 106) nu este prefațată de instrucțiunile de astăzi din Liturghier, puse corect pentru prima dată în ediția din 1956.

Diferențele sunt următoarele:

- începe cu binecuvântarea mică (pe ideea că începe ca o Vecernie): Liturghierul de la Kiev (1629), îndreptat de arhim. Petru Movilă, corectează prima dată această eroare tipiconală și teologică;

- „*Înțelepciune drepti*“ zicea diaconul;

- „*Lumina lui Hristos luminează tuturor*“ zice preotul;

- la ectenia a treia, numită „ectenie mare“, se desfăcea antimisul, după care urma o ectenie pentru catehumeni;

- la Heruvic se cădea doar Altarul;

- concedierea credincioșilor o făcea diaconul.

Ultimele pagini ale cărții cuprind rugăciuni pe care le zice diaconul la Litia Vecerniei Mari (are și o rânduială schematică a Litiei), la coliva pomenirii Sfinților, la Litie „când voiești“, rânduiala Vecerniei, Utreniei, otpusturilor, Dezlegarea mare, cele două heruvice.

Așadar, Liturghierul macarian vădește un cuprins bogat.

e) *Importanța Liturghierului lui Macarie*

Imprimat la nici șapte decenii de la descoperirea lui Gutenberg, într-o zonă tensionată a Europei, Liturghierul lui Macarie este prima carte tipărită pe teritoriul țării noastre. Deschide șirul unor pasionați ierarhi și preoți tipografi, pe linia marilor înaintași, grămătici, copişti și miniaturişti moldoveni și munteni.

La 1500, în Țara Românească exista o tipografie, construită sau adusă aici, dar capabilă de reale performanțe²¹.

nr. 10-11, p. 992-1004.

22. Pr. Ene Braniște, *Liturghierul slavon...*, p. 1037.

Totodată, acesta este primul Liturghier ortodox tipărit cu ani buni înainte de edițiile: sârbo-bulgară (Veneția, 1519), greacă (Veneția 1526)²², ruteano-ucraineană (Vilna, 1583), rusă (Moscova, 1602). De altfel, textul acesta, îngrijit tipărit, rămâne normativ aproape pentru întreg sec. XVI și este preluat integral în alte ediții ale Liturghierului²³. Cultural vorbind deci, Liturghierul macarian situează Țările Române (acolo unde a circulat) între statele europene ale vremii, cu mari deschideri și năzuințe spirituale. Pentru vârsta și importanța lor, tipăriturile macariene sunt pe drept numite „*incunabule românești*“²⁴.

Din punct de vedere politic însă, prin acest mecenat s-a încercat o supra-dimensionare a puterii domnitorului în fața mitropolitului, chiar o formă de subordonare a Bisericii de către statul feudal (vezi stema țării, reprodusă în mai multe locuri). Totodată, prin această performanță tehnică de tipar, Biserica munteană și-a consolidat poziția atât în fața statului, cât și în fața Bisericilor vecine, dovedind că are oameni luminați, într-un popor însetat de duhovnicie și cultură.

Prin Macarie - „*primul tipograf din istoria literaturii române*“²⁵ și prin Liturghierul său păstrat doar în cinci exemplare în țară (3 la Biblioteca Academiei, 1 la Biblioteca Centrală de Stat și 1 la Biblioteca Mitropolitană din Sibiu²⁶), cultura noastră a strălucit cu putere în Balcani și în Europa.

2. Liturghierul diaconului Coresi (1570) este primul Liturghier românesc tipărit. Pentru românii din cele trei principate, pentru Istoria Bisericii Ortodoxe Române, cât și pentru întreaga istorie culturală a românilor, această tipăritură românească este o „bornă“, un punct referențial ce ne marchează devenirea în istorie. Între cele 25 de tipărituri coresiene păstrate (sigur, unele s-au pierdut demult!), realizate la Târgoviște și Brașov doar în 24 de ani (1559-1583) - 10 în românește, 2 slavo-române și 13 slavonești (dintre care și un alt Liturghier slavon, în 1568-1570), Liturghierul românesc din

23. Idem, *O prețioasă ediție fotocopie a Liturghierului lui Macarie, 1508*, în B.O.R., LXXXI (1963), nr. 3-4, p. 381.

24. Virgil Molin, *Observații și opinii ...*, p. 382.

25. Antonie Plămădeală, *Dascăli de cuget și simțire românească*, E.I.B.M.O. al B.O.R., București, 1981, p. 141.

26. Pr. Nicolae Dura, *480 de ani...*, p. 56. Pentru detalii la subiect, a se vedea studiul lui Virgil Molin, *Mărturii bibliografice. Încă două exemplare din Liturghierul de la 1508 și un nou exemplar din Evangheliarul macarian (1512)*, în B.O.R., LXXVII (1959), nr. 2, p. 231-237.

27. Virgil Molin, *Personalitatea diaconului Coresi și rolul lui în cultura românească*,

1570 ocupă un loc aparte.

a) *Epoca* în care lucrează Coresi este marcată de mari frământări. Este vorba de Reforma lui Luther, Calvin și Zwingli, precedată de mișcările husite și pregătită de concepțiile lui Wyclif și Savonarola. Toate aceste prefaceri se petrec pe fundalul celor două mari curente culturale care se succedă, în interval de nici două secole, în istoria lumii: Umanismul și Renașterea. Ideile progresiste ale lui Erasmus de Rotterdam, Thomas Morus sau Niccolo Machiavelli ajung repede și în Țările Române; poarta de intrare este Transilvania.

Între multele efecte germinate din aceste noi idei, se reliefează schimbarea opticii românilor față de însăși limba lor. Față de limbile „sacre“ ale tiparului (latina, greaca, slavona), limba română nu avea nici un drept liturgic - era socotită, ca și limbile din toate celelalte state europene, nevrednică a exprima și cuprinde în scris grăirea lui Dumnezeu către oameni și grăirea omului cu Domnul. Coresi profită de acest context european, ajutat și de câteva providențiale situații interne. El însuși ucenicește la Târgoviște, la Oprea - unul din foștii ucenici ai lui Dimitrie Liubavici, apoi preia conducerea tipografiei de aici, unde tipărește un Triod - Penticostar (1558). După aceasta se mută definitiv la Brașov, unde lucrează într-o tipografie proprie²⁷, înconjurat de cel puțin 10 ucenici. De ce a ales Brașovul? Mai întâi, dintr-o deja înrădăcinată colaborare culturală Muntenia - Ardeal, pe cele două coordonate: Oltenia - Sibiu, Târgoviște - Brașov. Dincolo de poziția geografică mai bună, în cazul năvălirilor turcești, Brașovul l-a primit ca acasă. Muntenia era cuprinsă de vârtejul schimbărilor la tron: încetează domniile neamului lui Mircea Ciobanul și vin domnitori din neamul vrăjmaș, al lui Pătrașcu cel Bun. Apoi, la Brașov exista o mare tipografie săsească - prima din Transilvania - a lui Johan Honterus; se putea deci crea emulație tipografică²⁸. În sec. XVI apar la tipografiile din Brașov 98 de cărți (73 în latină, 13 în greacă, 8 în română). Tot în Brașov luase ființă prima moară de hârtie, aceea a lui Johann Fuxen și Johann Benkner²⁹. Totodată, în acea vreme păstorea Ardealul un ierarh luminat, mitropolitul Ghenadie I, care îl ajută mult pe Coresi și îi comandă mai multe cărți (ex. *Evanghelia cu învățătură*, 1581).

în B.O.R., LXXVII (1959), nr. 3-4, p. 303.

28. Herman Tontsch, *Tipografia «Honterus» din Brașov (1533)*, în rev. „Boabe de grâu“, V (1934), nr. 4, p. 207.

29. Virgil Molin, *Personalitatea diaconului Coresi...*, p. 294.

30. Mai multe aspecte a se vedea la N. Sulică, *O nouă publicație românească din secolul*

b) *Anul tipăririi, locul și sursele folosite. Paternitatea coresiană.*

Există deci două Liturghiere tipărite de Coresi: unul slavon (1568-1570) și unul românesc (1570); aceasta din urmă este și obiectul studiului de față.

După jumătatea secolului al XVI-lea, sub influența ideilor Reformei, principii ardeleni purcedă campanii intense de calvinizare a românilor ortodocși (vezi în istorie reacția românească prin „sinoadele“ preoțești din 1568 și 1569). Acest lucru se dorea a fi împlinit de o rafinată manieră diplomatică: tipărirea de cărți de cult în limba română, dar cu conținut doctrinar alterat, calvin.

Se cunoaște activitatea episcopului filocalvin Gheorghe de Sângeorz, care a încercat o puternică presiune asupra preoților români din zonă, precum și insuccesul acestuia, cu toate străduințele depuse (lucrase și oferise preoților Cazania și Molitfelnicul din 1564, cu conținut calvin). Urmașul în scaun, episcopul Paul Tordași, continuă cu mai multă abilitate această politică. Românilor ortodocși ardeleni li se ofereau slujbe, în limba română, dar calvinizate, reduse la ceea ce își află argumentarea direct în Sfânta Scriptură și înlăturând aproape complet tradiția liturgică. Reacția poporului a fost salvatoare: românilor nu li se poate schimba credința³⁰. Principele Ioan Sigismund, vorbitor de română și înțelegător al spiritului românului, agreează însă renașterea, în mod oficial, a cultului ortodox și dreptul românilor la Liturghia ortodoxă. Aprobă imediat tipărirea de cărți românești ortodoxe, pe care dorește a le avea și citi.

În aceste condiții, în doar un singur an - 1570 - Coresi tipărește la tiparnița sa din Brașov o Psaltire și un Liturghier, ambele în limba română. La 1 septembrie 1570, ambele erau tipărite, iar în ianuarie 1571, toți preoții români ardeleni intraseră în posesia lor³¹, contra sumei de un florin, respectiv, 32 de dinari.

Ca izvoare liturgice, Coresi folosește traduceri mai vechi, manuscrise românești „pe care le-a îndreptat, corectat, schimbat, înlăturând adeseori

al XVI-lea - Liturghierul diaconului Coresi, tipărit la Brașov, în 1570, Tg.-Mureș, 1927, p. 3-9.

31. Nicolae Iorga, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, în „Analele Academiei Române, Secțiunea istorică“, tom XXVII, p. 29, apud Pr. dr. Spiridon Căndea, *Primul Liturghier românesc tipărit*, în M.A., IV (1959), nr. 9 - 10, p. 731.

32. Pr. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria B.O.R.* (manual pentru seminariile teologice), ediția a IV-a, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 1996, p. 153.

*arhaismele și provincialismele, înlocuindu-le cu expresii și cuvinte ale graiului din Țara Românească și sud-estul Transilvaniei*³². Există opinii conform cărora Coresi ar fi tradus un Liturghier slavon anterior³³. Ca și în cazul Liturghierului lui Macarie, de la care Coresi împrumută și se inspiră în realizarea vignetelor și a medalioanelor³⁴ mai multor cărți, editorul așază la început, într-o traducere foarte bună, Diatixa patriarhului Filotei al Constantinopolului.

Au existat suficiente dubii în ceea ce privește paternitatea editorială coresiană asupra acestei Liturghii. Argumentele filologice ar nega această paternitate. Astfel, o confruntare făcută între textul coresian al Liturghierului și textul unui manuscris contemporan lui (*Liturghierul popii Ioan din Suiug*) demonstrează că varianta lui Coresi cuprinde o limbă română mai nouă, evoluată (ex. „mâini“ în loc de „mânule“ sau „îmbe/mănule“)³⁵. Cel mai greu argument pentru nepaternitate îl constituie lipsa indiciilor sigure care, îndeobște, se găsesc pe colofon sau în epilog. Acestea lipsesc din unicul exemplar ce se păstrează, descoperit de N. Sulică la biserica „Sf. Nicolae“ din Șchei și acum păstrat în Biblioteca Mitropolitană din Sibiu.

Totuși, o pleiadă de specialiști subscriu paternității coresiene: N. Cartoian, I. Bianu, Dan Simionescu, N. Drăgan, Virgil Molin, Lucian Predescu³⁶. Argumentele sunt următoarele:

- principelui Ioan Sigismund i se trimite, la 1 septembrie 1570, „o cărțulie“ tipărită de Coresi: este Liturghierul nostru, care conține doar Liturgia Sf. Ioan, de mici dimensiuni: este singura tipăritură coresiană ce se poate numi „cărțulie“;

- preoții români sunt chemați la Cluj, la 18 ianuarie 1571, să-și cumpere Liturghierul cu 32 de dinari;

- are același format ca Psaltirea din 1570, este tipărit în două culori (negru și roșu), la același număr de rânduri (18 - 19 - 20) pe pagină, cu

33. Pr. dr. Spiridon Căndea, *op. cit.*, p. 748.

34. Virgil Molin, *op. cit.*, p. 302.

35. *Ibidem*, p. 734-735, apud prof. Gh. Șerban Cornilă, *O carte atribuită greșit lui Coresi (manuscris)*, p. 7-8, 12, 18-19.

36. *Ibidem*, p. 733.

37. Ion Bianu și Dan Simionescu, *Bibliografia românească veche*, București, 1944, tom IV, p. 12.

aceiași tip de literă, pe aceeași hârtie (cu marca fabricii din Brașov), cu aceleași greșeli de traducere și cu același specific ortografic, precum toate tipăriturile coresiene.

c) În ceea ce privește *realizarea tehnică - editorială*, cele mai importante elemente sunt următoarele: „*formatul este in quarto (octav mic), cu 18 sau 19 rânduri pe pagină și are 84 de pagini, fără coloncifru. Sunt numerotate în chirilică doar prima și ultima facsimilă. Hârtia (de proastă calitate) are drept filigran stema cu coroana Brașovului...*“³⁷. Comparativ cu Liturghierul macarian, ediția lui Coresi este mult mai puțin atentă cu detaliile: litera ceva mai grosieră, dar tot „fină și elegantă“, după specificarea lui N. Iorga, aerisită și plăcută.

Tehnic vorbind, Coresi nu atinge performanțele lui Macarie din mai multe motive: nu a avut specialiști-gravori de talia acelor ai lui Macarie, tirajul a fost mai mare, animat și de interese pecuniare (cel puțin ideea de amortizare a cheltuielilor), într-un Brașov cvasinegustoresc. Litera e minusculă; folosește doar câteva majuscule (B, D, H etc.). Linia de zaț este, ca și a lui Macarie, imperfectă. Oglinda zațului este de 24 x 36 cicero. Spațializarea cuvintelor pe rând și a literelor în cuvinte este inconstantă.

Ortoepia, la început pentru limba română, vădește multe stângăcii și joacă, uneori, un rol ornamental prin bicoloritul ei.

Ornamentația este mult mai săracă decât în tipăriturile lui Macarie. Probabil, nici manuscrisul-mamă nu a fost deloc ornamentat. Literele roșii puse anapoda arată lipsa unei mâini ferme la tiparniță. Celelalte: frontispiciile coresiene, verzalele, chenarele, toate lipsesc cu desăvârșire, dovedind și graba în care s-a făcut tipăritura³⁸.

d) *Cuprinsul:*

Liturghierul nu are foaie de titlu. Nu se știe deci cum l-a numit Coresi: *Slujebnik, Liturghie*. Începutul se face cu textul: „*Tocmeala slujbeeî dumnezeiascî întru ia și diac(o)nstvele*“ („cele ale diaconului“ - n.ns.). Sunt îndrumări privind pregătirea preotului pentru Sfânta Liturghie și reguli tipiconale de închinare în biserică, înveșmântarea și Proscomidia. Se

38. Pentru detalii, a se vedea pr. dr. Spiridon Căndea, *op. cit.*, p. 739-746.

39. Pentru studiul teologico - liturgic al textului Liturghierului coresian am folosit transliterarea făcută de pr. dr. Spiridon Căndea și publicată în M.A., V (1960), nr. 1-2,

regăsește și în Liturghierul lui Macarie și este, de fapt, o traducere a Diataxei patriarhului Filotei al Constantinopolului. Rugăciunile cuprinse seamănă foarte mult cu cele în limba română de astăzi. De exemplu, rugăciunea de la sfârșitul ritualului închinării este: „*Doamne, tremite mîna ta de susu, de în sf(î)ntulu sălaşulu tău, și mă întăreaște întru această slujbî a ta ce e pusî înainte. să nu cu osîndi înainte să stau înfricoșatului tău altariu. Și fără de sänge jrătvî să sfrășescu. că a ta iaste tăria întru veaci. aminu*“³⁹.

Se remarcă lipsa rugăciunilor începătoare și diferența de formulă a ecfonisului.

Ca și la Macarie, notează că dacă prescura e „*caldu și aburindu*“, „*să zacî cu dosulu în susu, dereptu să nu facî dedesuptu udăturî*“. Lipsesc termenii de „*agneț*“ și „*miridă*“.

Diaconul toarnă vin și apă în potir, dar să „*zicî înainte cătrî preutul. bl(a)gosloveaște, părinte...*“. Lipsește însă binecuvântarea pentru „*amestecarea Sfințelor*“. Pentru Maica Domnului, preotul zice: „*întru ci(n)ste și în pomeanî preabl(a)goslovitei împărîteasa noastră alu dumnezeu născîtoare și curatî fatî maria*“, făcând ceea ce indică și Liturghierul de astăzi.

Pentru miride există diferențe. Prima și a doua se scot „*cu tăria a cinstitei și viațî făcîtoare crucea*“ și, respectiv, pentru „*cinstiții ceriului tării fără trupure*“. Lipsește mirida pentru prooroci și aceea pentru Sfântul Ioan Gură de Aur. De asemenea, la cetele ce se pomenesc pentru scoaterea miridelor sau lipsesc o sumedenie de sfinți, sau sunt pomeniți Sfinții Sava „*alu srăbilor*“ și „*Simeonulu srăbilor*“. Lipsește și rugăciunea generală de pomenire a viilor și a morților (care e o particularitate a Liturghierului românesc, începând de la ediția Iași, 1845). Ca și la Macarie, se găsește aici dreptul diaconului de a proscomidi pentru sine și pentru vii și morți (din sec. XVII, deodată cu Liturghierul de la Dealu - 1646, se va interzice acest lucru). Sfârșitul Proscomidiei și pregătirea începutului Sfintei Liturghii sunt în aceeași rânduială ca și în Liturghierele de astăzi. De altfel, diferențele din rânduiala Sfintei Liturghii a Sfântului Ioan Gură de Aur sunt minime.

Pentru frumusețea limbii, iată cum sună un fragment din ectenia mare: „*De bunî mestecarea a văzduhului, de mulțimea rodului pămîntului, și de*

p. 71-92.

40. Mai multe detalii privind opera lui Dosoftei la Al. Elian, *Bizantinologia în preocupările teologiei ortodoxe românești*, în S.T., XXIII (1971), nr. 5-6, p. 347-348.

vreama ... de notătorii și cale făcătorii neputincioșii ceea ce se chinuiescu prîdații și de spăsenia lor... foloseaște, spășeaște, miluiaște și fereaște noi domn cu a ta dulceață...“.

Textul lui Coresi nu cuprinde între antifoane acei „psalmi tipici“, care se întâlnesc în Liturghierul macarian: 102, 91, 92, 94. Pentru Vohodul mic, instrucțiunile tipiconale sunt destul de bogate și exact la fel ca acelea pentru slujba cu diacon, de astăzi. La ectenia întreită lipsește acea cerere pentru „Doamna Țării“, dar se adaugă acum „*de mai marii episcopii noștri*“.

După Heruvic (când cădește diaconul, ca în tipicul Liturghierului lui Macarie), la Vohodul mare se roagă preotul cu diaconul, zicând: „*Pomenească toți voi domnulu dumnezeu împărîția lui*“ și apoi „*luați poarta domnilor voștri și luose poarta de veaci, și întru împăratulu de slavî...*“, rostind doar un tropar, „*dulce obrazu iosîfu de pe cruce luo preacuratu trupulu tău, cu pânz curatî învălitu puselu*“. Dialogul preot-diacon de după acest moment, ectenia și rugăciunea, sunt ca în liturghiile actuale. Alte mici diferențe sunt:

- nu se clătina sfântul aer la Crez;
- nu este troparul Ceasului al III-lea la epicleză;
- nu se lămurește cu ce parte din Sfântul Trup se împărtășesc clericii;
- după împărtășire, diaconul săruta pe obraz pe preot, care zicea: „*Hristos în mijlocul nostru*“ și răspunde „*Este și va fi...*“;
- nu este formula „*Iată, s-a atins de buzele mele...*“;
- finalul slujbei era făcut de diacon (care spune „*Pășîți*“ ! când invită poporul la cuminecare și „*Cu pace să ieșim*“).

Ca alte observații personale asupra acestei tipărituri, notez:

- textul Liturghiei curge, fără fraze și propoziții clare, neuzând de o ortoepie atât de necesară unui text liturgic (suntem la începuturile ortoepiei românești);

- nu se scriu cu majusculă substantivele proprii (ex.: în loc de „*Maria*“, este scris „*maria*“);

- sunt foarte multe cuvinte care atestă sursa slavonă a traducerii: **rost** (gură), **pocrov** (acoperământ), **blagosloveaște** (binecuvântează), **blajenile** (Fericirile), **jrătva** (jertfă);

- există și multe cuvinte grecești, românizate: **despoetoriule** („*Stăpâne*“, de la grecescul „*despota*“), **hs** - inițialele grecești **XC** de la Hristos, **andimis**, ce afirmă că traducătorul avea cunoștință și de textul grecesc al Liturghiei;

- unii termeni liturgici încă nu s-au împământenit: se folosește, de

exemplu, *blid* - în loc de „disc“;

- sunt și inconsecvențe în traducere și, bineînțeles, în tipar. De exemplu, la ectenia mare, când pomenește pe Maica Domnului, zice „*despuietorea noastră și curată fată maria*“, iar la ectenia cererilor de după Vohodul mare, zice de: „*despuetoare a noastră și alu dumnezeu născitoare și pururea fecioară mariia*“. Este posibil ca în textul românesc al Liturghiei să nu se fi așezat încă, atunci, formulele liturgice care exprimă dogma theotokiei ortodoxe. Abia înainte de Crez se folosește formula completă și corectă;

- se observă frumusețea limbii române liturgice care, deși nevârstnică, are atâta expresivitate. Iată cum era formula binecuvântării apostolice (I Corinteni 13, 13): „*Dulceața domnului nostru is.hs., și dragostea domnului și a tatălui, și împreunarea sf(i)ntului dhu fie cu toți voi*“;

- multe diferențe față de Liturghierul macarian arată că, într-adevăr, Coresi nu l-a tradus pe acela, ci a avut o altă sursă, slavonă (vezi pomenirea celor doi Sfinți sârbi la Proscomidie). Opinăm că se poate să fi folosit chiar ediția slavă, tipărită tot de el, între 1568-1570.

e) *Importanța* Liturghierului din 1570, dar și a întregii opere românești coresiene este incalculabilă pentru procesul de maturizare și cristalizare a limbii române. Coresi se adresează, prin tipăriturile sale românești, poporului său, care a luptat pentru a rosti și scrie cuvântul sacru pe limba neamului său. Așa se exprimă chiar el, în introducerea Molitfelnicului: „*Românește am scris acest Molitfenic, cum să înțeleagă și popa însuși ce zice și oamenii ce ascultă...*“. Coresi oferă poporului român, culturii române carte românească, astfel contribuind la unificarea limbii literare românești, la unificarea culturală a românilor de pretutindeni, ca o anticipare a dezideratului și reușitei domnitorului martir Mihai Viteazul.

Așadar, Liturghierul este o mostră de maturizare rapidă a limbii române. Rostirea Liturghiei în românește, de mii de ori, în sute de biserici, în auzul a zeci de mii de români, în zeci de ani, pregătește celelalte mari momente din cultura română, ca într-o continuă rugăciune a unui neam care știe a-și prețui limba, a o ridica la demnitate sacerdotală și a o arăta lumii, cu cuvinte care vor străbate secolele: „*Tatăl nostru ce ești în ceri sf(i)nteascîse numele tău. să vie împărîția ta să fie voia ta cumu în ceriu așa și pre pămîntu. pita noastră sățioasî dăne noao astăzi. și iartî noao greșalele noastre. cumu iertămu și noi greșiților noștri. și nu ne duce în năpaste ce ne izbăvește pe noi de hitleanulu...*“.

3. Activitatea Mitropolitului Dosoftei al Moldovei desfășurată în slujirea limbii și culturii române se înscrie pe linia eforturilor în acest sens de până la finele secolului al XVII-lea. Se pot număra deja peste 150 de ani de literatură liturgică românească și de încercări de românizare a slujbelor. Cele 10 sau 11 tipărituri românești dosofteiene, nenumăratele traduceri din greacă, slavonă, opera originală⁴⁰ îl arată pe cărturarul mitropolit ca un teolog rafinat, clasicist, ca primul poet din literatura română și ctitor de limbă liturgică românească. Abordarea de față ia în discuție Liturghierul din 1679.

a) **Pentru a înțelege „fenomenul Dosoftei“**, deosebit de importante sunt condițiile epocii sale. Mai întâi este providențială ivirea sa în istoria Moldovei, după două personalități ca Anastasie Crimca și Varlaam, ultimul rezidând ca mitropolit într-o efervescentă perioadă culturală pentru statul moldav - domnia lui Vasile Lupu. Moldovei i s-a dăruit un alt mitropolit, harismatic și om deplin pentru epoca sa. Așa îl și descrie cronicarul Ion Neculce: *„Acest Dosofteiu, mitropolit nu era om prost de felul lui. Și era neam de mazâl; pre învățat, multe limbi știe: elinește, latinește, slavonește și altă adâncă carte și învățătură, deplin călugăr și cucernic și blând ca un miel. În țara noastră pe ceastă vreme nu este om ca acela... Cantemir-vodă se mânieșe pe cel mitropolit și-i făcură afurisănie de la patriarhii. Dar nemic de dânsul nu s-au atins, că dzic oamenii că-i sfânt...“*⁴¹. Mitropolitul studiasse la Școala monahală de la Probota, apoi la Academia Vasiliană de la Iași și, poate, la Lvov și Kiev⁴².

Succesul editorial al lui Dosoftei, care publică masiv în limba română (se știe de presiunile de tot felul exercitate de oficialitățile calvine asupra românilor din Ardeal pentru a-i calviniza sau „capcanele“ editoriale, în limbă română, dar „otrăvite“ confesional), vine pe temeiul unor martiraje pentru Ortodoxie (Sfinții Iorest și Sava Brancovici, de ex.) și al unor curajoși deschizători ai drumului românirii cultului: Coresi (Liturghierul românesc din 1570 și altele), Simeon Ștefan (Noul Testament de la Bălgrad, 1648),

41. Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1982, p. 312-313.

42. Î.P.S. Mitropolit Teoctist, *Mitropolitul Dosoftei, ctitor al limbajului liturgic românesc*, studiu introductiv la volumul *Dosoftei, Dumnezeuiasca Liturghie*, Iași, 1980, p. XII, XIV.

43. *Ibidem*, p. XVIII, apud N.A. Ursu, *Dosoftei necunoscut*, în „Cronica“, nr. 6 (523)/1976, p. 4-6. Vezi și Doru Mihăescu, *Considerații asupra vieții și activității tipărito-*

Șerban Cantacuzino (Sfânta Scriptură, 1688). Se trecuse, de asemenea, printr-o fază intermediară, necesară, a tipăriturilor slavo-române (a se vedea, de exemplu, Liturghierul mitropolitului Teodosie Veștemeanul, București, 1680), prin care se maturizează ideea de naționalizare a slujbelor.

Biserica Moldovei se afla și într-o formă de autocefalie, pe când celelalte două provincii românești țineau foarte strânse legături cu Bizanțul. Relațiile personale ale mitropolitului Dosoftei cu patriarhul Ioachim al Moscovei, cu patriarhul Dositei al Ierusalimului și cu Patriarhia Alexandriei, prietenia cu domnitorul Gheorghe Duca-Vodă îi dau putere și strălucire în cele două perioade de păstorire. Și Iașiul cultural și civilizată al sec. al XVII-lea îi oferă un alt avantaj uriaș: existența mai multor tipografii funcționabile. Prima dintre ele e cea de la Mănăstirea Sfinții Trei Ierarhi, pe care o moștenește de la înaintașul său în scaun - Varlaam, o reorganizează și face aici o adevărată școală de tipografi. „Absolvă“ aici Pavel Ursul, Stancul, Andrei, călugărul Mitrofan (mai târziu episcop de Huși și Buzău și important ostenitor al Bibliei de la 1688)⁴³. Acest așezământ monahal era la apogeul existenței sale. Viețuiau aici peste 300 de nevoitori⁴⁴. Mai mult, la 25 august 1683, mitropolitul scria Patriarhului Moscovei: „*să faci cu noi milă, cu iubire de oameni și să ne trimiți tipografie, să ne facem cărți ce le-am tras în limba românească din cea grecească și slavonească, căci la noi a dispărut învățătura de carte și sunt puțini care înțeleg limba cărturarilor*“⁴⁵. Patriarhul moscovit îi trimite o tiparniță întreagă, pe care mitropolitul o instalează la biserica Sfântul Nicolae Domnesc din Iași. O a treia tiparniță, grecească, era la Mănăstirea Cetățuia, instalată de Duca Vodă în 1682, la îndemnul patriarhului Dositei al Ierusalimului, care vizitase Iașiul⁴⁶.

Trebuie notat că această adevărată explozie de tipărituri liturgice românești are loc în perioada în care patriarhii de Antiohia și de Alexandria aprobau introducerea limbilor naționale în cult (Bisericile din Asia Mică

rului primei Biblii românești, Mitrofan, Episcopul de Huși, în M.M.S., LV (1979), nr. 3-6, p. 315-334.

44. Colectiv, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, Ed. Științifică și Enciclopedică, București 1976, p. 481.

45. Silviu Dragomir, *Contribuții cu privire la relațiile Bisericii Românești cu Rusia, în veacul al XVII-lea*, în *Analele Academiei Române*, secția istorică, 1912, p. 1194.

46. Pr. N. Ionescu, *Liturghierul Mitropolitului Dosoftei, operă de conștiință românească*, în B.O.R., CXI (1993), nr. 10-12, p. 91.

începuseră acest proces încă din sec. XII). În 1698, patriarhul Dositei de Ierusalim scria mitropolitului Atanasie din Ardeal: „*Slujba de toate zilele să te nevoiești cu dinadinsul să să citească toată pre limba slavonească sau elinească, iar nu românește sau într-alt chip*“⁴⁷. În aceste condiții vitrege, dublate și de surghiunurile îndurate și de șicanele cu domnitorii timpului său, străduința mitropolitului Dosoftei este și mai merituoasă. De altfel, din diplomație, pentru tipărirea ediției a II-a a Liturghierului din 1683, Dosoftei are blagoslovenia (post factum și formal) a patriarhului Partenie al Alexandriei.

b) *Locul și data tipăririi. Surse folosite.*

Timpul păstoririi mitropolitului Dosoftei are două etape: 1671-1673 și 1675-1686, între care și după care trăiește două dureroase perioade de surghiun. „Dumnezeiasca Liturghie“ este tipărită în timpul celei de-a doua perioade, în anul 1679, la tiparnița refăcută, cu matrițe aduse din Polonia și cu mijloace proprii, aflată în incinta bisericii Sfinții Trei Ierarhi din Iași sau, după alții, la biserica Sf. Nicolae Domnesc.

Pagina de titlu consemnează acestea: „*Tipăritu-s-au la svânta Mitropolie în Iaș, mesită mai, în anul 7187 (1679)*“ (p.3). Lucrarea a început în luna martie și s-a terminat în luna mai, a aceluiași an, 1679⁴⁸.

În ceea ce privește sursele folosite, este greu de precizat care ar fi. Însă, în „*Cuvânt dimpreună cătră toată seminția românească*“, Dosoftei și domnitorul notează: „... *dăruim și noi acmu deodată acest dar limbii rumânești, svânta Liturghie scoasă pre limbă rumânească de pre limba elinească, de lauda lui Dumnezeu să-nțeleagă toț carii nu-nțăleg sârbește sau elinește*“ (p.6). La atât se rezumă și toți care au studiat opusculul⁴⁹. La traducere se va fi slujit de variante sârbești și grecești ale Liturghierului⁵⁰.

c) *Ca realizare tehnică*, în ciuda așteptărilor, lucrarea (101 foi, in quarto mic) nu vădește performanțele pe care nivelul tiparului, la finele sec. al XVII-lea, le avea. Imprimarea s-a făcut cu o literă mai puțin frumoasă, realizată, probabil, la Iași sau adusă de la Uniev. Cert este că în ediția din

47. Timotei Cipariu, *Acte și fragmente*, Blaj, 1855, p. 243-244.

48. N.A. Ursu, *Notă asupra ediției „Dosoftei. Dumnezăiasca Liturghie“*, Iași, 1980, p. LIII.

49. Î.P.S. Mitropolit Teoctist, *op. cit.*, p. XXIV, pr. N. Ionescu, *op. cit.*, p. 89 și, îndeosebi, Teodor Manolache, *Activitatea literar-teologică a mitropolitului Dosoftei sub aspect*

1683 litera se cizelează, pentru că Dosoftei ceruse lui N. Milescu Spătarul și Patriarhului Moscovei ajutor pentru a-și instala o nouă tiparniță. Se pare că, o dată cu scrisoarea, trimite ca mostră și câteva pagini din ceea ce tipărise deja (câteva foi din Liturghier), pe care N. Milescu le dăruiește învățatului suedez Johann Gabriel Sparwenfeld. N. Iorga le-a descoperit și cercetat în Biblioteca Universității din Uppsala⁵¹. Așadar, cad ipotezele că lucrarea s-ar fi tipărit în altă parte (în speță, la Uniev); Dosoftei lucrează la Iași, în tiparnița lui neperformantă, dar dă cu dragoste „*dar limbii rumâne carte rumânească*“.

De la Uniev aduce totuși un maestru tipograf - Vasili Stavnițki, care împreună cu „*Stancu faurul*“ sunt cei „*carii au trudit cu pecețile*“, așa cum notează ultima pagină (204) din Liturghier. Astfel se explică numeroasele greșeli ortografice care îi scapă lui Dosoftei și pe care le face Stavnițki, nefiind român⁵². „*Stancu faurul*“ este un meșter xilogravor muntean, căruia îi aparțin frontispiciile, vignetele și letrinele. De exemplu, pagina de titlu (3) are următoarele scene: Răstignirea, Drumul crucii și Batjocorirea lui Iisus (sus, respectiv, centru, dreapta, stânga), Sfinții Vasile cel Mare și Ioan Gură de Aur (pe laterale) și Cina cea de Taină, Biciuirea lui Iisus la Gabbata, Iisus la Pilat (jos și, respectiv, centru, dreapta, stânga). La p. 4 este o impresionantă xilogravură a stemei Moldovei, cu celebrele „*stihuri la luminatul herb al Țării Moldovei*“: un motiv floral, stilizat, în chip de inimă, având în centru „*capul cel de bour*“ (zimbru - n.ns.) cu o stea între coarne, flancat de soare și de lună; deasupra „*inimii*“ e o tiară sau mitră bizantină, sub care se încrucișează sceptra și spada: semnele puterii. În jurul acestei imagini se desfășoară o criptogramă: (slavonă) (Ioan Ștefan Petru Voievod - „*Boejiu Milostiu Gospodari Zemli Moldavskoi*“ - „din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei“).

În rânduiala Proscomidiei, la p. 31 se află schița așezării Agnețului și miridelor pe disc, aproape la fel ca în Liturghierul de astăzi. La începutul Liturghiilor Sf. Ioan și Sf. Grigorie (p. 35 și 157) în mijlocul unui bogat

patristic și postpatristic, în „Ortodoxia“, XXVII (1975), nr. 2, p. 389-393.

50. Pr. N. Ionescu, *op. cit.*, p. 89.

51. A se vedea studiul lui N. Iorga, *O tipăritură românească la Uppsala*, în „Analele Academiei Române; Memoriile secției istorice“, seria III, tom III, București, 1926, p. 73-78.

52. N.A. Ursu, *op. cit.*, p. LI.

53. Pentru studiul textului xilogravurilor, vignetele și frontispiciilor, am folosit ediția jubiliară facsimilă *Dosoftei. Dumnezăiasca Liturghie. 1679*, Iași, 1980.

motiv fitomorf, ca fronton s-a așezat icoana canonică a filoxeniei Sfintei Treimi la Mamvri. La începutul Liturghiei Sfântului Vasile (p. 107), ca frontispiciu, Dosoftei a așezat icoana Învierii (Iisus ieșind biruitor din mormânt), de factură occidentală. Pe penultima pagină șade o vigneta orientală, cu motive florale și marine (două sirene).

Letrinele sunt, în general, prost imprimate din cauza dotărilor și a procedeelelor empirice. Ca litere majuscule folosește pe: I, Ș, D, P, C, B, T, R, S, M, I, N, K, V, A, Ț⁵³, Stema Moldovei, letrinele și unele vignete se regăsesc și în „Psaltirea în versuri” (1673) - dar mult mai îngrijit imprimate⁵⁴, și în ediția a doua a Liturghierului (1683) - de asemenea, vizibil mai frumoase.

Din ediția 1679 a Liturghierului dosofteian se mai păstrează în țară doar 4 exemplare: trei la Biblioteca Academiei (incomplete) și unul la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei (singurul complet), provenind din Biblioteca Episcopală din Blaj. Unul dintre exemplarele de la Academie are pe unele file semne marginale, sublinieri, corecturi, note și semnături ale lui Dosoftei, „manu propria”⁵⁵.

d) **Cuprinsul:**

Liturghierul se deschide cu acele „stihuri la luminatul herb (stemă, blazon, n.nr.) al Țării Moldovei” :

„Capul cel de bour, de fiară vestită,
Sămnează puteare țării nesmintită.
Pre câtu-i de mare fiara și buiacă,
Coarnele-n pășune la pământ îș pleacă.
De pre chip să vede buorul ce-i place,
C-ar vrea-n toată vremea să stea țara-n pace” .

Pornind de la legenda întemeierii Moldovei, centrând atenția pe capul zimbrului lui Dragoș - simbolul voievodal al Moldovei, stihurile se doresc o alegorie la stema Moldovei, care e tipărită la începutul cărții. Este, probabil, printre primele încercări de exegeză heraldică din literatura română, dar ideea este folosită mai demult și la nenumărate lucrări, din alte epoci, domnii etc.

54. Pentru comparații am folosit volumul jubiliar *Dosoftei. Psaltirea în versuri. 1673*, ediția critică de N.A. Ursu, Editura Mitropoliei Moldovei și Sucevei, Iași, 1974.

55. N.A. Ursu, *op. cit.*, p. LIII - LIV.

56. Dosoftei. *Dumnezeiasca Liturghie. 1679...*, p. 60-63.

57. Î.P.S. Mitropolit Teoctist, *op. cit.*, p. XXVIII.

Urmează un „*Cuvânt depreună cătră toată semenția rumânească*“: invocând numele „Troiței“ (Sfintei Treimi), Ioan Duca Voievod „*salută toată semenția rumânească*“ arătând: „*Dăruim și noi acmu deodată acest dar limbii rumânești, svânta Liturghie, scoasă pre limba rumânească...*“. De la p. 8, textul „*Cuvântului...*“ capătă altă adresare, a autorului către domnitor care „*necruțând cheltuiala*“, prin susținerea financiară a acestei tipăririi, se aseamănă lui „*David și Marele Constantin și Teodosii și ălalt dumnezăiești...*“. Însă, pentru că traducerea sfida „limbile sacre“, mitropolitul așază aici, din „*Întrebările canonice ale Preasfântului Patriarh al Alexandriei, Domnul Marcu și răspunsurile la ele ale Preasfântului Patriarh al Antiohiei, Domnul Teodor Valsamon*“, doar întrebarea 5:

„*Este fără pericol ca ortodocșii Siriei și dintre armeni, chiar și din alte locuri unii credincioși să oficieze Liturghia pe limba lor, sau sunt în tot felul obligați să slujească după texte grecești?*“ Răspunsul este: „*Fără grije este a sveștenodeistvui (sluji, n.ns.) pravoslavnicii Sirii și din armeni, săvai și dintre alte țări nescare credincios, pre a lor limbă...*“. În răspuns se folosește de textul paulin de la Romani 3, 29, pe care îl citează și în limba latină (sic!). Jocul folosit de Dosoftei e următorul: întrebarea o pune în slavonește, răspunde în română și argumentează în latinește și în grecește! Concluzia: dacă românii sunt „*cu totul nepărtinitori limbii grecești, slujească pre limba lor Sfânta Liturghie*“, dar tradusă „*din antologii bine alcătuite, cu ajutorul textelor grecești*“.

Analizând rânduiala *Proscomidiei*, comparativ cu textul actual, sesizăm următoarele diferențe:

- din ritualul închinării lipsește venerarea celorlalte icoane de la catapeteasmă (a hramului etc.) și iconostas;
- pentru frumusețea limbii, redăm rugăciunea: „*Doamne, trimite mâna Ta, de la nălțîmea sălașului Tău și mă-ntărește la această nainte tinsă slujba Ta ca fără osândă să dvoresc la strașnicul Tău oltari, și nesângeiata svântă facere să săvârșești...*“;
- lipsește Apolisul mic de la sfârșitul ritualului închinării;
- când intră în Sfântul Altar, după cele trei închinăciuni, preotul sărută doar Sfânta Masă și Evanghelia;
- rugăciunea la epitrahil are finalul „... *ca roua a Ermonului*“;
- rugăciunea la brâu e doar până la cuvintele „*calea mea*“;

- în loc de Sf. Agneț, folosește sintagma „*Sfântul Artos*“;
- din prescura a III-a se scot miride pentru Sfântul Ioan Botezătorul și pentru toți proorocii;
- pentru Sfinții Ioachim și Ana, pentru sfântul zilei și pentru toți sfinții pune miridele 6, 7 și 9;
- rugăciunile de pomenire de la Proscomidie sunt foarte scurte; cea pentru morți e doar: „*Și pe toți care întru nădejdea Învierii...*“;
- ca și în Liturghiile lui Macarie sau Coresi, diaconul își pomenește singur viii și morții;
- rugăciunea punerii înainte („*molitva predlojeniei*“) e așezată în fasciculul cu Liturgia Sf. Ioan, la început;
- nu e precizată căderea finală a Darurilor și a Sfântului Altar.

Liturghia „Sfântului Ioan Zlatoust“ are la început deci „*molitva predlojeniei*“ și începe cu o rânduială foarte mică pentru pregătirea sfințiților slujitori: „*După otpust și obicinuitele închinări*“ .

Ectenia mare are două cereri speciale pentru domnitor: „*Pentru prea bun credincios și iubitor în Hristos Domnul nostru, Ioan (numele) Voievod și a lui cinstită Doamnă (numele) și de Dumnezău dăruțiilor săi fi (numele), pentru toată polata și curtea lui... Pentru să le agiutoreze și să plece supt picioarele lor pre tot pizmașul și luptătoriul...*“;

- antifoanele sunt doar amintite, nu au textul explicit redat;
- la Vohodul mic, diaconul spune „*Înțelepciune direaptă*“;
- la „*Sfinte Dumnezeule...*“ este intercalată rânduiala arhierescă a binecuvântării cu dichero-tricherele;
- cântarea împodobitoare: „*Doamne, mântuiește pe cei binecredincioși...*“ era așezată după „*Sfinte Dumnezeule...*“, cu formula „*Doamne, spășește blagocestivii...*“, urmând apoi închinarea către proscomidiar și altar;
- dialogul diacon - preot din momentul pregătirilor citirii Evangheliei („*Binecuvântează... Dumnezeu, pentru rugăciunile... Și să-mi fie mie...*“) se făcea în Sfântul Altar, când preotul dă Evanghelia diaconului;
- primele două cereri de la ectenia întreită sunt tot pentru domnitor;
- rugăciunea de la ectenia întreită, pe care preotul o rostește în taină, este așezată înainte de ecfonis;
- rânduiala nu cuprinde ectenii pentru morți;
- deschiderea antimisului se face la ecfonismul ecteniei pentru cei chemați, după rugăciunea pentru cei chemați.

Aducem aici, pentru frumusețea limbii, textul rugăciunii din timpul

cântării heruvimice: „*Nime nu-i destoinic, de ceia ce-s legaț împreună cu trupeștile pohte și mârșă, a veni sau a să apropia sau a-Ț sluji Ție, Împărate a slăvii, că a slujirea Svințiii Tale mare-i și înfricat și a celor cerești Puteri. Ce însă, pentru nepovestita Ta și nemăsurata omdragoste, ne-ntors și neschimbat Te feceș om și Arhiereu noauă Te feceș ș-a slujereții aceștia și fără sânge jărtve svântă facerea ne-ai dat noauă, ca Despuitorul a tuturor. Că Tu singur, Doamne Dumnezăul nostru, stăpânești celor de pre ceriuri și celor de pre pământ, Carele pre scaun herovicesc Te razimi, Acela al serafimilor, Domnul și Împăratul lui Israil, Acel singur Svânt și în svinți odihnitori. Pre Svinția Ta dară rog, pre singur dulcele și bun ascultător, caută spre mine, cest păcătos și netrebnic șerbul Tău și curățește-mi sufletul și inima de cunștiința vicleană și-ndestulează-mă cu puterea Svântului Tău Duh, înveștit cu a preuștii dar, a dvori la svânta Ta aceasta masă și a svânt face svântul și nelegumosul Tău Trup și cinstitul Sânge. Ție dară, nainte vin, plecându-mi grumajii și mă rog Svințiii Tale, nu întoarce fața Ta de mine, nici mă leapădă din ficiorii Tăi, ce spodobește a Ți să aduce de mine, păcătosul și nedestoinicul șerbul Tău, darurile acestea. Că Svinția Ta ești aducătoriul și adusul și priimitoriul și împărțitoriul, Hristoase, Dumnezăul nostru și Ție slava tritem cu-mpreună Neînceputului Tău Părinte și Preasvântului și dulcelui și viață făcătoriului Tău Duh, acmu și pururea și în vecii de veci“⁵⁶;*

- la Vohodul mare se glăsuiau doar trei pomeniri: „*Pre toț pre voi...*“, „*Pre blagocestivul nostru Domn...*“, „*Pre Arhiepiscopul nostru...*“;

- troparul „*Iosif cel cu bun chip...*“ avea adaosul „*Ce a treia zî Te-ai sculat, Doamne, dând lumii mare milă...*“, iar la troparele „*În mormânt cu trupul...*“ și „*Ca un de viață purtător...*“ se adaugă și „*Pre cruce răstignindu-Te, Hristoase, s-au oborît muncitoria și s-au călcat sila vrăjmașului. Că nice înger, nice om, ce Însuș ne-ai mântuit, slavă Ție*“.

Apar acum două elemente tipiconale insolite, care trebuie studiate aprofundat, în simbolistica lor: 1. „*Și slobozindu-și popa felonul (?), zice cătră diaconul «Pomenește-mă...»*“, 2. „*Iară diaconul, plecându-ș capul, cu aurariul ținând în trei degete la frunte (?), zice «Roagă-te pentru mine...»*;

- „*Rugăciunea punerii-nainte*“ se citește la sfârșitul ecteniei cererilor, înainte de ecfonisul „*Prin îndurățățile a Singur-Născutul Tău Fiiu...*“;

58. Pr. N. Ionescu, *op. cit.*, p. 91.

59. A se consulta în acest sens *Glosarul* de la finele volumului *Dosoftei...*, Iași, 1980,

- lipsește cântarea „*Iubite-voi, Doamne...*“;
- la „*Să stăm bine...*“ se folosea expresia „*Sfânta Anaforă...*“, în loc de „*Sfânta Jertfă*“, iar răspunsul este „*Mila, pacea, jărtvă de laudă*“;
- Rugăciunea epiclezei „*Încă aducem...*“ era așezată înaintea troparului Ceasului al III-lea, după care urmează binecuvântarea de la „*svânta pâine*“ și „*svântul potir*“;
- la „*Iară ce-i în potirul acesta...*“ este și expresia finală: „*acel vărsat pentr-a lumii viață*“ de la Liturghia Sfântului Vasile cel Mare;
- în loc de „... *prefăcându-le*“, traduce „*mutându-le*“;
- după văzglașenia „*Întru-ntăi pomenește, Doamne...*“, rostită de preot, diaconul făcea polihroniu pentru Patriarhul ecumenic: „*Lui (numele), în tot svântului ș-a toată lumea Patriarhului ș-a lui nostru părinte despuitori, mulț să-i fie anii*“, dar și pentru toți ceilalți arhieriei și pentru domnitor, cântând „*și-n oltari popii, și-n strane péveții*“;
- în loc de „*Sfârâmă, părinte, Sfântul Trup*“, diaconul zice: „*Demică, despuitorule, Svânta Pâine*“;
- după rugăciunea „*Împlutura Legii și proorocilor...*“, diaconul poartă Sfintele, iar preotul dă anafura poporului, după care se făcea otpustul, la care sfântul al cărui hram îl poartă biserica nu este invocat;
- lipsesc: „*Pentru rugăciunile...*“, miruitul, ritualul desveșmântării, cu rugăciunile pe care le menționează Liturghierul de astăzi.

În cuprinsul Liturghierului lui Dosoftei urmează „*Dumnezăiasca Liturghie a dintru svinț Părintele nostru Vasilie Marele...*“, cu precizarea că „*să începe tot cu acelaș, ca și a svântului Ioan Zlatoust, până unde zice diaconul: «Oglașenicii (cei chemați - n.ns) capetele voastre la Domnul plecaș»*“, cu răspunsul „*Doamne, miluiește*“ (sic!). De altfel, trimiterea tipiconală „*ca a lui Zlatoust*“ se întâlnește des în rânduială, pentru a nu repeta, dar și din rațiuni de economie de hârtie și cerneală și de fiabilitate a cărții, care, altfel, ar fi devenit mai masivă și greu de manevrat. Se zice deci „*ca a lui Zlatoust*“: „*ectenile oglașenicilor*“, rugăciunea de la Heruvic și pomenirile de la Vohodul mare, ectenia cererilor de după Heruvic, ceea ce face diaconul la Trisaghionul serafimic (adică „*ripidește cu ripida svintele...*“), închinările de la anamneză, stihirile de la rostirile Ceasului al III-lea, „*Tatăl nostru...*“, rânduielele închinării, ale frângerii Sfântului Agneț, ale punerii în potir și ale împărtășirii, ectenia „*Drepti primind...*“, rugăciunea amvonului.

Ca diferențe, notăm pe cele mai semnificative:

- la „*Să ne iubim unii cu alalți...*“ precizează rânduiala iertării reciproce;

- în loc de „...*Sfânta Jertfă cu pace a o aduce*“, rostește: „*Svânta Rădicare cu pace a aduce*“;

- în rugăciunea cea mare din tipicul Trisaghionului serafimic, Fiul e numit „*strălucoarea slăvii Tale și haractir statului Tău*“;

- epicleza e pusă înainte de troparul glasului al III-lea;

- la binecuvântarea Sfântului Potir intervine și diaconul cu „*Amin*“ și înainte, și după expresia „*Acel vărsat pentru a lumii viață*“ .

Pentru a reliefa aceeași negrăită frumusețe a limbii române din secolul al XVII-lea, iată cum era întocmit Axionul: „*De tine să bucură, Preabunătăținată, toată fapta: îngerescul săbor și omenescul rod, Svințită Biserică și rai cuvântăriș, ficiorească laudă, din carea Dumnezău S-au întrupat și cucon să fece Acel mai înainte de veci fiind Dumnezăul nostru. Că a ta matrică s-au făcut și al tău pântece mai desfătat decât ceriurile Îl lucră de-l fece...*“.

Spre finalul slujbei se găsea o altă diferență: la sfârșitul rugăciunii diplicelor, diaconul zicea: „*Cu fața la svintele dverniță*“: „*Și pre toș și toate*“, poporul răspunzând la fel. În rest, finalul e la fel cu acela de la Liturghia Sfântului Ioan.

Liturghierul cuprinde și „*Dumnezăiasca Liturghie a Prejdesveșteniilor*“. Lipsește un cuvânt lămuritor sau vreo învățătură, trebuincioase pentru a se preciza: când și în ce condiții se săvârșește această Liturghie a Darurilor mai înainte Sfințite, care sunt elementele absolut necesare pregătirii și săvârșirii ei etc. De asemenea, rânduiala trimite adesea la Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur, la: ectenia mare, ectenia întreită de după „*Să se îndrepteze...*“, rugăciunea cererii stăruitoare, ectenia și rugăciunea celor chemați, „*Cu frică de Dumnezeu...*“, otpustul.

Rânduiala acestei Liturghii are lipsă de precizări în ceea ce privește:

- citirea, în stări, a catismei a 18-a și lucrarea în taină a preotului, de care nu se pomenește - în schimb, se amintește de cele trei antifoane, intercalate cu ectenii mici;

- nu se precizează rânduiala ducerii Sfântului Agneț de la Sfântul Altar la proscomidiar;

- nu se precizează cântarea imnului „*Lumină lină...*“, ci doar cântarea prochimenuului și citirea „*bitiei*“ (paremia, n.ns);

- nu este clară rânduiala cădirii și chipul în care se cântă „*Să se în-*

drepteze...“;

- nu sunt date indicații pentru cum să se facă ieșirea cu Sfintele Taine și aducerea lor pe Sfântul Altar;

- lipsește rânduiala împărțirii clericilor și a poporului.

Probabil, această Sfântă Liturghie se săvârșea mai mult în mănăstiri, unde lipsa acestor precizări de rânduială era suplinită de acrivia liturgică și tipiconală a monahilor, transmisă prin viu grai. Cu timpul, s-au notat și adăugat, treptat, toate învățăturile și povățuirile necesare înțelegerii și slujirii corecte a acestei Sfinte Liturghii.

Partea a patra a Liturghierului cuprinde o mulțime de rânduiele și rugăciuni: molitva colivelor, două molitve ale cărnii (la Paști), „*molitva cea mare de la duhovnic, ucenicilor de ispovadă*“, „*molitva de furisanie - de iertat - a tot blăstăm și afurisănie omului răposat*“. Ultima filă se adresează „*pentru carii ar vrea să oprească înțălesul Svintelor Taine a lui Dumnezeu*“ și citează din „Tovias, glava 12, versul 7“: „*Taina regelui este bine a o păstra, dar lucrurile lui Dumnezeu a le vesti este de laudă*“ (dă textul și în latină). Preotului i se oferă și citirea din I Corinteni 14, capitol referitor la „*Darul limbilor. Cum să fie întrebuințat darul limbilor...*“. Mesajul este foarte precis: limba română este un dar pe care Domnul l-a dat acestui popor, pentru a-l slăvi (a se face corelația cu I Corinteni 14, 2, 4, 6, 9, 10, 13, 14). Așadar și limbii române i se cuvine cinstea de a fi „*grăitoare de taine*“ și „*grăitoare către Dumnezeu*“.

f) **Importanța Liturghierului lui Dosoftei**

Liturgic vorbind, această ediție a Liturghierului este o bijuterie. „*Dosoftei acordă atenție până la amănunt termenilor liturgici și conținutului acestora*“⁵⁷, dar și precizării și consemnării rânduielelor. Lipsurile sunt firești: din secolul al XVII-lea, Liturghierul românesc se perfecționează continuu, iar ediția lui Dosoftei este o treaptă fundamentală în acest proces.

Pentru limba română, cartea este „un dar“, așa cum se exprimă însuși mitropolitul autor. Un mare dar în șlefuirea limbii, dar și în lărgirea și îmbogățirea ei, prin multitudinea de termeni traduși sau românizați, din greacă, latină, slavonă sau poloneză⁵⁸. Notăm, în ordinea întâlnirii lor în lucrare, câțiva termeni, cu sensurile lor: *nărăclițe* (mânecuțe), *mâzde* (daruri), *jărtăvnic* (Altar), *găvozdit* (răstignit), *vipturi* (roade), *uniciunea* (amestecarea), *cerăturile* (cererile), *zvează* (stea), *pëveți* (cântăreți, dascăli), *sveštenoinocii*

p. 333-350.

(ieromonahii), *a spodobi* (a se învrednici), *Vernia* (Crezul)⁵⁹. Unii termeni sunt arhaisme deja și au ieșit din uzul limbii, dar alții creează imagini insolite pentru cititorul de astăzi: „*imarea a trup...*“ („necurăția trupească“), „*feredeul iarăși nașterii*“ („baia nașterii de-a doua“). Dosoftei nu rămâne tributatar surselor folosite în traducere, ci el creează limbă română; e un făcător de limbă și un îndrăgostit de ea. Cunoaște profund limba română, o folosește cu măiestrie și o dăruiește tuturor românilor. Acesta este marele merit al circulației Liturghierului în toate Principatele: punerea slujbelor „*pe limba rumânească*“, pentru ca tot românul, „*norodul să înțeleagă tainele*“. Savoarea limbii dosofteiene îl proiectează pe ilustrul cărturar în galeria începătorilor literaturii române, pentru care este și considerat „*ctitor al poeziei culte românești*“⁶⁰ și „*ctitor al literaturii noastre*“⁶¹.

4. O analiză comparativă între Liturghierul din 1956 și cel din 2000

Pentru a face o comparație obiectivă între cele două ediții - ambele momente foarte importante în istoria Liturghierului românesc, trebuie mai întâi specificat ce aduce nou Liturghierul din 1956 față de edițiile anterioare.

Tipărită cu aprobarea Sfântului Sinod, această ediție (466 p., format 16/70 x 100) este rodul a doi diortositori: patriarhul Justinian Marina și pr. prof. Petre Vintilescu. Lucrarea de tipărire a durat din noiembrie 1955 până în iunie 1956 și s-a făcut pe hârtie velină, de 64 g, într-un tiraj de 12.000 exemplare⁶². Bazată pe experiența liturgică la altar, de peste 30 de ani, a ambilor revizuitori, lucrarea de diortosire a vizat umplerea marilor lacune de tipic și îndreptarea textului rugăciunilor⁶³.

Așadar, caracteristicile lui sunt următoarele:

- Laudele bisericești (Ceasul al IX-lea, vecerniile mică și mare, cu Litia, Utrenia) au tipicul mult mai bine precizat. De exemplu, în liturghierele vechi, rânduiala Miezonopticii se rezuma la ectenia de la sfârșit;

- sunt expuse, pe larg: rânduiala închinării clericilor și a înveșmântării, spălarea rituală;

- diaconul zice „*Binecuvântează, părinte!*“, nu „*..... stăpâne*“, decât

60. Gr. Ivașcu, *Istoria literaturii române*, vol. I, București, 1969, p. 200.

61. N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, vol. I, București, 1928, p. 394.

62. *Liturghier*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1956, vezi colofon, p. 466.

63. A se vedea postfața din aceeași ediție, p. 465.

în cazul slujirii cu arhiereu.

La Liturghia Sfântului Ioan (p. 111-175) precizează amănunțit cele două vohoduri, cu și fără diacon:

- introduce la vohod pomenirea patriarhilor Miron și Nicodim;
- rugăciunea sfințirii anafurei e înlocuită cu cea corectă, cea de astăzi;
- dă multe precizări privind: încingerea diaconului cu orarul, rânduiala împărțirii, partea finală a Sfintei Liturghii (rugăciunea amvonului), binecuvântarea prinoaselor și otpustul.

Liturghia Sfântului Vasile cel Mare (pp. 179-249) și a Sfântului Grigorie Dialogul (p. 256-290) sunt expuse pe larg, cu toată rânduiala (ultima și cu o „Învățătură“ premergătoare), fără trimiterile cu care se obișnuiseră preoții din liturghierele mai vechi.

La Liturghia Sfântului Vasile modifică o greșeală majoră a ediției din 1950: troparul Ceasului al III-lea este așezat înainte de epicleză și nu după (cum greșit era, cu specificarea, de asemenea greșită, că ar putea fi omis, ca și cuvintele: „*Prefăcându-le cu Duhul Tău*“). La Liturghia Darurilor dă detalii foarte utile privind împărțirea clericilor și otpustul.

Învățăturile despre otpusturi, ecfonise și ectenii speciale corijează, de asemenea, erori din edițiile anterioare și aduc un plus de rigoare. Sinaxarul cuprinde și Sfinții români canonizați de Sf. Sinod în 1950⁶⁴.

Într-adevăr, ediția din 1956 a Liturghierului român rezolvă multe dintre erorile și insuficiențele edițiilor anterioare, deoarece se bazează pe experiența de altar a diortositorilor și pe experiența de a tipări liturghiere, la noi, la români. Din exces encomiastic, unii recenzori au supradimensionat însă importanța și valoarea acestei ediții: „*o nouă și unică ediție completă*“⁶⁵, „*o ediție minunată a Liturghierului*“⁶⁶, „... *în ceea ce privește ținuta, nu va putea fi depășită niciodată de altă ediție*“⁶⁷.

Cu obiectivitate trebuie spus că sunt sesizabile multe scăpări și inconsecvențe. Mai întâi, are mai mult de zece pagini întregi albe, file (netipărite pe verso), ceea ce rupe din unitatea și curgerea cărții, mai ales că unele nu sunt

64. Pentru mai multe detalii, a se vedea prezentarea pr. prof. Petre Procopoviciu, din M.A., II (1957), nr. 5-8, p. 559-564.

65. *Ibidem*, p. 599.

66. M.D., *Recenzie*, în M.M.S., XXXIII (1957), nr. 8-9, p. 663.

67. Pr. Olimp Căciulă, *Cartea de cult în ultimul deceniu (1948-1958)*, în G.B., XVII

numerotate. Aceasta duce și la imposibilitatea de a calcula exact numărul de pagini ale volumului. În mai vechile ediții, paginile albe erau umplute cu gravuri: chipul Mântuitorului (pe verso-ul paginii de titlu), icoana hramului orașului sau mănăstirii unde se tipărea (după învățăturile de tipic), Iisus Hristos euharistic (înainte de Rânduiala Sfintei Împărtășanii). Încercarea de a acoperi jumătăți albe de pagină sau chiar trei sferturi cu vignete mărite dă disproporționalitate în ornamentistica interioară.

În liturghiile vechi, sfinților alcătuitori ai Liturghiilor li se rezerva o pagină întreagă. În ediția de față, fiecare dintre cele trei Liturghii se deschide cu aceeași vignetă - Mântuitorul Învățător - iar chipurile Sfântului Ioan Hrisostom, al Sfântului Vasile cel Mare sau al Sfântului Grigorie sunt mici și nereprezentative.

Lipsa unor elemente de ornamentație (litere majuscule), nepotrivirile de mărime a literei - vezi ecteniile speciale, răpesc din frumusețea tipografică a ediției⁶⁸.

Deși textul a fost bine filtrat și prelucrat, îndreptat și corectat, unele cuvinte, expresii, rugăciuni se cereau șlefuite. Republicarea ediției 1956 în 1967, 1974 (revizuite, cu binecuvântarea patriarhului Justinian, de către pr. dr. Petre Vintilescu) și 1980 (revizuit, cu binecuvântarea patriarhului Iustin, de pr. dr. Ene Braniște) s-a făcut, în principal, cu aceleași dizarmonii lingvistice în text⁶⁹, dar cu unele coafări de aspect grafic.

De aceea se cuvenea ca de toate acestea să se țină seama într-o nouă ediție a Liturghierului românesc. Aceasta este ediția 2000, care are două conotații jubiliare: mai întâi, este publicată în anul mântuirii 2000, la cumpăna dintre două milenii, și apoi apare în al 14-lea an de patriarhat al P.F. Patriarh Teoctist. Ediția (544 p., format 16/70 x 100), care apare cu înalta binecuvântare patriarhală, a fost îngrijită „cu migală și pricepere” de pr. prof. univ. dr. Nicolae D. Necula, decanul Facultății de Teologie din București, apoi „cercetată cu acrivie” de P.S. Laurențiu al Caransebeșului

(1958), nr. 6-7, p. 557.

68. A se vedea dura recenzie a pr. Paul Mihail, *Tiparul în ediția Liturghierului din 1956*, din M.M.S., XXXIII (1957), nr. 10-12, p. 888-891.

69. Vezi notițele de text îndreptat în recenzia pr. C. Voicescu, din B.O.R., XCII (1957), nr. 11-12, p. 1415.

70. *Liturghier*, E.I.M.B.O al B.O.R., București, 2000, postfață, p. 541.

și P.S. Vincențiu Ploieșteanul - vicar patriarhal⁷⁰. În principal, lucrarea de diortosire a urmărit trei elemente: îndreptarea unor scăpări ale edițiilor trecute, perfecționarea textului liturgic și îmbogățirea cu unele precizări tipiconale absolut necesare, care lipseau. Conținutul Liturghierului este cel clasic: rânduiala celor trei Sfinte Liturghii, slujbele de seară și de dimineață, canonul Sfintei Împărtășanii, învățătura despre otpusturi, ecfonise, stihuri, tropare, condace, povățuiri. Noutățile pe care le aduce ediția 2000 a Liturghierului sunt:

- o mult mai bună frazare a textului liturgic, prin introducerea corectă a semnelor ortoepice, în special a virgulelor, ceea ce dă dulceață, expresivitate și fluentă rostirii. Spre exemplificare notăm acuitatea ortoepică de la rugăciunile: din timpul cântării heruvimice, a punerii înainte, din timpul Trisaghionului serafimic, anamneza, din timpul ecteniei cererilor;

- s-au adaptat unele expresii folosite neinspirat până acum, impuse din dorința de a actualiza limba. De exemplu, s-a introdus iarăși minunata sintagmă psalmică: „*De noapte mănecă duhul meu*“, în loc de: „*Dis-de-diminează aleargă sufletul meu*“ și s-au corectat unele acorduri, de ex.: „*Cu harul și cu îndurările și cu iubirea de oameni ale Unuia-Născut Fiului Tău...*“, în loc de „*Cu harul și cu îndurările și cu iubirea de oameni a Unuia-Născut...*“;

- formula de pomenire, la ectenii și la vohod, pentru stăpânire este aceea aprobată de Sf. Sinod: „*Pentru binecredinciosul popor român de pretutindeni, pentru ocârmuitorii țării noastre, pentru mai-marii orașelor și ai satelor și pentru iubitoarea de Hristos oștire*“ ... ;

- în rugăciunile de la Proskomidie și de la Litie, cât și în Sinaxarul de la sfârșitul volumului s-au adăugat și numele Sfinților români canonizați în 1992;

- s-au făcut completări juste și oportune privind îndrumările tipiconale de la căderea la Apostol, Utrenia din perioada Penticostarului, Vohodul mic, scoaterea Sfintei Cruci la 14 septembrie⁷¹.

Evoluția limbii, într-o dinamică crescândă, în spectrul masivelor împrumuturi din limbile moderne, modificarea foarte mare de mentalitate și de comunicare, riscul ca limbajul liturgic să fie tot mai vetust și neînțeles fac

71. Un studiu complet la temă este acela al pr. prof. univ. dr. Nicolae D. Necula, *Ce aduce nou ultima ediție a Liturghierului în limba română*, în *Vestitorul Ortodoxiei*, XII (2000), nr. 256, p. 7.

72. A se vedea monumentală lucrare a lui Ion Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia*

ca procesul de diortosire să nu se încheie aici. Vor apărea, necesarmente, ediții noi ale Liturghierului românesc adaptate, la nivel lingvistic, la omul mileniului III. Aceasta însă, fără a face compromisuri cu textul Liturghiilor sau cu rânduielile sfinte care s-au definitivat și care nu se pot schimba. Comparativ cu ediția 1956, ultima ediție vine deci cu multe ameliorări și îmbunătățiri de fond, ceea ce îi dă o mare valoare liturgică, culturală, românească. La valoarea textului atât de bine prelucrat se adaugă condițiile grafice de excepție: hârtie cerată din import, bună și rezistentă, chenare, vignete, majuscule de mare finețe și frumusețe, textul bicolor (negru-roșu) fac din folosirea acestei ediții o adevărată bucurie duhovnicească. Deschiderea cu care a fost primit de către preoțime, profesori și studenți se concretizează în aceea că la interval de nici trei ani ediția a cunoscut mai multe tiraje, toate epuizate. Elementele perfectibile, enunțate și de către diortositori (ex. românizarea schemei pentru Proscomidie) sau semnalate de către liturghisitori se vor aduna, analiza și aplica, pentru o nouă ediție, în anii care vor veni.

IV. Concluzii

Așadar, problema Liturghierului românesc este foarte complexă și necesită un studiu asiduu, dintr-o dublă importanță.

Mai întâi pentru cultura românească și europeană trebuie afirmat că primul Liturghier ortodox tipărit e acela în slavonă, al lui Macarie, la Târgoviște, 1508. Este prima carte tipărită pe teritoriul țării noastre. În cei aproape 500 de ani de tipar românesc, Biserica a oferit culturii naționale peste 80 de ediții tipărite ale Liturghierului românesc și cca 50 de manuscrise-liturghier, unele de o excepțională valoare. Prezența Liturghierului între cele mai mult publicate cărți de cult românești, foarte deasa lui întrebuințare la Sfânta Liturghie, unde participă întotdeauna un număr mare de credincioși, și-au adus contribuția la accelerarea fenomenului de maturizare a limbii române și la cristalizarea multor forme lingvistice, cât și la completarea limbajului tehnic liturgic-românesc; și mai presus de toate, a afirmat limba română, între celelalte limbi

românească veche 1508-1830, Editura Academiei Române, 1910, 2 vol. Notăm că inventarul edițiilor de Liturghier are mai multe scăpări pentru perioada 1508-1830.

care dominau cultul ortodox, cu pretenția de a fi fost „sacre“. De aceea, dintre zecile de ediții, unele sunt reale evenimente în cultura românească: 1508, 1570, 1680, 1706, 1834, 1937, 2000. Compendiile de bibliografie veche românească, lucrările care se preocupă de vechea limbă românească sau de perioadele de cultură din istoria patriei, începând cu secolul XVI, oferă bogate informații asupra istoriei Liturghierului românesc⁷². Preocuparea multor oameni de cultură pentru cartea bisericească, în speță Liturghierul, este o mărturie foarte prețioasă asupra importanței acestuia pentru cultura românească, pentru a stabili nivelul cultural al vieții bisericești într-o anumită epocă, gradul de maturizare a limbii, datele aproximative ale unor împrumuturi lexicale, sensurile arhaice ale unor cuvinte astăzi ieșite din uz etc.

În al doilea rând, Liturghierul românesc are un loc bine precizat în viața și istoria Bisericii. Este cartea cea mai folosită de către preoți, de pe care se slujește Sfânta Liturghie, inima cultului divin. Pentru istoria Bisericii strămoșești, Liturghierul atestă etapele ei de evoluție liturgică, canonică, diplomatic-bisericească. Prin faptul că domnitori iubitori de cultură comandau manuscrise-Liturghier, întru pomenirea numelor lor și a neamului lor, prin faptul că mari ierarhi sau cărturari au făcut eforturi însemnate de a publica liturghiere, traducând din greacă sau slavonă, comparând izvoarele similare din Bisericile vecine-surori, diortosind neconținut, căutând forme de literă, soluții imagistice și ornamentale originale, cât mai frumoase, Liturghierul rămâne un element reprezentativ din ceea ce înseamnă cultura bisericească la români. De aceea este oportună studierea Liturghierului românesc într-o lucrare de doctorat.